

पहिलो परिच्छेद

शोध परिचय

१.१ शोधकार्यको प्रयोजन

प्रस्तुत शोधपत्र त्रिभुवन विश्वविद्यालय मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्काय अन्तर्गत नेपाली केन्द्रीय विभाग स्नातकोत्तर तह दोस्रो वर्षको दशौपत्रको प्रयोजनका लागि तयार गरिएको छ ।

१.२ विषय परिचय

उपन्यासकार गिरीशवल्लभ जोशी (१९२४-१९८०) द्वारा लिखित 'वीरचरित्र' उपन्यासको तत्त्व विधानका आधारमा अध्ययन गरिनेछ । यो नेपाली साहित्यको उपन्यास विध अन्तर्गत पहिलो मौलिक उपन्यास हो । वि.सं. १९५६ मा लेखिएको भए पनि पहिलो भाग १९६० मा र सम्पूर्ण भाग वि.सं. २०२२ सालमा प्रकाशित भएको हो । यस उपन्यासमा चार भाग अर्थात चार ओटा तिलस्मी घटनाहरू समेटिएको छ । "यस उपन्यासको भूमिकामा कमलमणि दीक्षितले दरवारहरूमा मात्र होईन्, त्यस बेलाका "दुनियाँदार" का घरवारमा पनि 'वीरचरित्र' अमुद्रित भएर घुम्न सम्म घुम्यो । यसरी नछापिइकन देश पिटिनु नै यस उपन्यासको लोकप्रियताको सबभन्दा ठूलो प्रमाण हो, भनी टिप्पणी गरेका छन् ।"^१ शरदचन्द्र शर्मा भट्टराईले माध्यमिक नेपाली गद्याख्यानमा गिरीशवल्लभका उपन्यासहरूको चर्चा गरेका छन् ।

उक्त ग्रन्थमा भट्टराईले जोशीले लेखेका उपन्यासहरू नेपालीमा चारवटा तथा हिन्दी एउटा गरी जम्मा पाँचवटाको नाम उल्लेख गरेका छन् । उनले लेखेका ती पाँचवटा उपन्यासहरू तथा तिनका प्रकाशन वर्षहरू यस प्रकार छन् :

१. वीरचरित्र(लेखन : वि.सं. १९५६ ।
प्रकाशन : पहिलो भाग वि.सं. १९६० ।
समग्र भाग वि.सं. २०२२ ।
शतवार्षिकी प्रकाशन दो.सं. वि.सं. २०६० ।
२. बहादुरचरित्र(लेखन : वि.सं. १९५७ ।
३. प्रारब्धदर्पण(लेखन : वि.सं. १९६३ ।
प्रकाशन : वि.सं. २०४४ ।
४. चन्द्रकलाआदित्यसेन : वि.सं. १९५६ ।
५. गिरीशवाणी (हिन्दी उपन्यास)(लेखन अज्ञात ।

^१ कमलमणि दीक्षित, 'भूमिका,' वीरचरित्र, ले गिरीशवल्लभ जोशी, दो.सं. ललितपुर: जगदम्बा प्रकाशन, २०२२), पृ.ड. ।

“गिरीशवल्लभ जोशीका माथि उल्लेखित उपन्यासहरू मध्ये ‘वीरचरित्र’ प्रारब्धदर्पण र बहादुरचरित्र मात्र हाल उपलब्ध रहेका छन् र अरु दुईओटा चाहि ९० सालको भुइँचालोको मारमा बेपत्ता भए”^६ भनी कमलमणि दीक्षितले उल्लेख गरेका छन् । तर बहादुर चरित्र उपन्यासको पनि पाण्डुलिपी उपलब्ध हुन नसक्नुका साथै प्रकाशित भए नभएको कुनै अतोपत्तो पनि रहेन । त्यसैले यो शोधपत्रमा प्रारब्धदर्पणको मुख्यध्येयलाई अति छोटो रूपमा दशाइएको छ भने वीरचरित्रको विस्तृत अध्ययन गरिएको छ । जोशीद्वारा लिखित प्रारब्धदर्पण उपन्यासमा प्रारब्धको परिणाम कस्तो हुन्छ भने कुरालाई देखाउनु यसको मूल उद्देश्य र चिन्तन रहेको छ । बाबुआमालाई अनादर गर्ने, विद्या र ज्ञानमा घमण्ड गर्ने जस्ता प्रवृत्तिले मानिसलाई दुःख र आपत्त आईलाग्नुका साथै मान्छेको अस्तित्व नै नष्ट हुने कुरालाई यस उपन्यासले इडुगीत गरेको छ । यस्तै ‘वीरचरित्र’ उपन्यासमा भने तन्त्रबल(मन्त्रबल र शस्त्रबलको समन्वयात्मक रूपमा प्रयोग गरिएको छ । त्यसैले ‘वीरचरित्र’ उपन्यास समन्वयवादको पहिलो उदाहरण हो ।

नेपाली उपन्यासको विधातत्त्वको आधारमा पनि यो उपन्यास सैद्धान्तिक र व्यवहारिक रूपमा मौलिक देखिन्छ भने आख्यानात्मक प्रवृत्तिहरूले पूर्ण रहेको छ । ‘वीरचरित्र’ उपन्यासले वीरता, सत्पात्रप्रति सहानुभूति, मानवीय मूल्य-मर्यादाप्रति निष्ठावान् र जासुसी-तिलस्मी प्रवृत्तिले भरिएको कथानक र घटनाक्रमलाई अँगालेको छ । अतिरञ्जनात्मक घटना, तिलस्मी कथानक बोकेको र साहसिक पात्रका साथै आफ्नै भौगोलिक परिवेशलाई उतार्न सफल ‘वीरचरित्र’ उपन्यासको विधातत्त्वका आधारमा विश्लेषण गरिएको छ ।

१.३ समस्याकथन

उपन्यासकार गिरीशवल्लभ जोशी माध्यमिककालीन नेपाली साहित्यका एक उदाहरणीय प्रतिभा हुन् । तर पनि उनको जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्वको सामान्य शोध खोज भए पनि कृतिहरूको अलग-अलग विधातत्त्वका आधारमा अध्ययन भएको पाइदैन । त्यसैले गिरीशवल्लभ जोशीको सङ्क्षिप्त जीवनी र व्यक्तित्व सहित उनको ‘वीरचरित्र’ उपन्यासको विधातात्त्विक अध्ययन गर्नु प्रस्तुत शोधकार्यको प्रमुख समस्या हो भने यसै प्रमुख समस्यासँग जोडिइएका निम्न लिखित समस्याहरूको अध्ययनमा यो शोध-पत्र केन्द्रित रहेको छ ८

(१) जासुसी तिलस्मी उपन्यासका तत्त्वहरू के-कस्ता रहेका छन् ?

(२) विधातात्त्विक आधारमा ‘वीरचरित्र’ उपन्यास के-कस्तो रहेको छ ?

यिनै समस्याहरूमा केन्द्रित रहेर प्रस्तुत शोधपत्र तयार पारिएको छ ।

२ ऐजन, पृ.ख।

१.४ शोधकार्यका उद्देश्यहरू

प्रस्तुत शोधपत्रको प्रमुख उद्देश्य 'वीरचरित्र' उपन्यासको विधातात्त्विक विश्लेषण गर्नु रहेको छ । यही मूल उद्देश्यसँग सम्बन्धित निम्नलिखित उद्देश्यहरूको परिपूर्तिमा यो शोधपत्र केन्द्रित रहेको छ :

- (१) जासुसी तिलस्मी उपन्यासका तत्त्वहरूको विश्लेषण गर्नु ।
- (२) विधातत्त्वको आधारमा 'वीरचरित्र' उपन्यासको विश्लेषण गर्नु ।

यिनै उद्देश्यहरूमा केन्द्रित रहेर प्रस्तुत शोधपत्र तयार पारिएको छ ।

१.५ पूर्वकार्यको समीक्षा

गिरीशवल्लभ जोशीले नेपाली साहित्यका विविध विधामा महत्त्वपूर्ण योगदान पुऱ्याएका छन्, तापनि उनको जीवनी व्यक्तित्व र औपन्यासिक कृतिका बारेमा समग्र रूपमा हालसम्म सामान्य अध्ययन भएको पाईन्छ । तापनि उनका कृतिहरूको अलग-अलग अध्ययन गरेको देखिदैन । जसमा माध्यमिककालमा जासुसी-तिलस्मी प्रवृत्तिका उपन्यासहरू लेखेर पाठक सामू चर्चित एवम् लोकप्रिय भएका गिरीशवल्लभ जोशीको 'वीरचरित्र' उपन्यासका बारेमा विभिन्न समयमा विभिन्न चर्चा परिचर्चा र समीक्षा, समालोचना हुँदै आएका छन् । जोशी र जोशीको 'वीरचरित्र' उपन्यासका बारेमा भए गरेका त्यस्ता अध्ययनहरूको विवरण यस प्रकार छ :

१. कृष्णचन्द्र सिंह प्रधानले गिरीवल्लभको 'वीरचरित्र' उपन्यासको ऐतिहासिक महत्त्वमाथि प्रकाश पारेका छन् । 'वीरचरित्र' जासुसी तथा तिलस्मी उपन्यासमात्र नभएर लेखकको बहुज्ञान सञ्चितकोष भइदिएको छ र यसले नेपालको कुनै हदसम्म परिचय दिन्छ, भन्ने टिप्पणी गरेका छन् । हिन्दी साहित्यमा जासुसी तिलस्मी उपन्यास लेखिदै आएका र नेपालीमा सदाशिव शर्माले सोही प्रवृत्तिका उपन्यास लेखिरहेका बेला गिरीशवल्लभ जोशीले पनि तिलस्मी आवरण दिएर 'वीरचरित्र' उपन्यास लेखेका छन् र यसमाफत उनी नेपाल कै चित्रण गर्न सफल भएका छन् भन्ने निष्कर्ष प्रस्तुत गरेका छन् ।^३
२. कमलमणि दीक्षितले वीरचरित्रको पूर्ण संस्करण प्रकाशित हुदा त्यसमा आफ्नो सम्पादकीय भूमिका प्रस्तुत गरेका छन् । उक्त भूमिकामा उनले गिरीशवल्लभ जोशीको जीवनी, व्यक्तित्व र 'वीरचरित्र' उपन्यासको बारेमा आफूले थाहा पाएका कुराहरू व्यक्त गरेका छन् । यस क्रममा उनले गिरीशवल्लभ जोशीको संक्षिप्त परिचय प्रस्तुत गर्दै 'वीरचरित्र' उपन्यासको विशिष्ट पक्षहरूको विवेचना गरेका छन् । यस सिलसिलामा दीक्षितले गिरीशवल्लभ जोशीको 'वीरचरित्र' उपन्यासबाट

३ कृष्णचन्द्रसिंह प्रधान, नेपाली उपन्यासको ऐतिहासिक स्थान, रूपरेखा, (वर्ष, ४, अङ्क १२, २०२१ वैशाख ८, पृ. १८२-१९४ ।

उनको मलिलो मस्तिष्कको परिचय पाइन्छ भन्दै नेपालीमा तिलस्मी उपन्यास लेख्ने जोशी हाम्रा लागि कालिदास हुन् भन्ने टिप्पणी गरेका छन्।^४

३. वासुदेव त्रिपाठीले आफ्नो कृति **विचरण**मा माध्यमिककालीन नेपाली उपन्यास परम्पराको चर्चा गर्ने सिलसिलामा गिरीशवल्लभ जोशी र सदाशिव शर्मालाई प्रथम नेपाली उपन्यासकार हुन् भनी टिप्पणी गरेका छन्। त्यस्तै वीरचरित्रमा तन्त्रबल मन्त्रबलको प्रयोगका साथै ठाँउ-ठाँउमा वैज्ञानिक परिकल्पना पनि पाइने भएकाले 'वीरचरित्र' आफ्नो साहसिक रोमाञ्चक घेराभित्र रहेर पनि यसले विद्रोहको ध्वनि दिन्छ भन्ने कुरा यहाँ उठाएका छन्।^५

४. ईश्वर बरालले **माध्यमिककालीन आख्यान** परम्पराको चर्चा गर्ने सन्दर्भमा गिरीशवल्लभ जोशी र उनको 'वीरचरित्र' उपन्यासको नामोल्लेखमात्र गरेका छन्।^६

५. इन्द्रबहादुर राईले आफ्नो नेपाली उपन्यासका आधारहरू पुस्तकमा "वीरचरित्र र आद्भुतिकता" शीर्षक अन्तर्गत वीरचरित्रका आद्भुतिक र रहस्यमय प्रवृत्तिहरूको विवेचना गरेका छन्। उनका विचारमा गिरीशवल्लभ जोशीले समकालीन उपन्यासकारहरूमा सबैभन्दा बढी आद्भुतिकता कसले ल्याउन सक्छ भन्ने कुरामा होड गर्दथे र त्यही होडबाजीले गर्दा नै उनी आफ्नो वीरचरित्रमा अतिशय आद्भुतिकाताको चमत्कार देखाउने कलामा सफल भएका छन् भन्ने टिप्पणी गरेका छन्।^७

६. दयाराम श्रेष्ठले नेपाली उपन्यासको पूर्व परम्पराबारे चर्चा गर्ने क्रममा गिरीशवल्लभ जोशीको वीरचरित्रका औपन्यासीक विशेषतालाई प्रष्ट पार्न खोजेका छन्। उनले वीरचरित्रमा पर्याप्त रूपमा सामाजिक प्रतिबिम्ब झल्केकोछ भन्ने टिप्पणी गरेका छन्।

त्यसबेला नेपालमा राणा प्रधानमन्त्री चन्द्रशमशेरको शासन चलिरहेको थियो र नेपाली जनता घोर अन्यायमा पिल्सिरहेका थिए अनि यस पिल्साईलाई उपन्यासकार जोशीले 'वीरचरित्र' उपन्यासमा परोक्षरूपमा झल्काएका छन् भन्ने निष्कर्ष यस पूर्वाध्ययनमा प्रस्तुत गरिएको छ।^८

७. शोधकर्ता केशव सुवेदीले आरम्भदेखि वि.सं. १९९० सम्मको *नेपाली उपन्यासको विकास प्रक्रियाको* विवेचना गर्ने क्रममा माध्यमिक काल (वि.सं. १९४६ देखि १९९० सम्म) का औपन्यासिक कृतिहरूको वर्गीकरण गर्दै 'वीरचरित्र' लाई स्रोतका दृष्टिले मौलिक एवम् औपन्यासिक र प्रवृत्तिका दृष्टिले जासुसी-तिलस्मी प्रवृत्तिलाई अङ्गीकार गरी लेखिएको औपन्यासिक कृतिका रूपमा विवेचना गरेका छन्। यस क्रममा शोधकर्ता सुवेदीले नेपाली उपन्यास परम्पराको प्रारम्भिक जग बसाल्ने

^४ कमलमणि दीक्षित 'भूमिका' पूर्ववत्, पृ.ख।

^५ वासुदेव त्रिपाठी, **विचरण**, (काठमाडौं : भानु प्रकाशन २०२८), पृ. ८७-८९।

^६ ईश्वर बराल, **भयालवाट**, संशोधित संस्करण, (काठमाडौं: साभा प्रकाशन, २०२९), पृ.९।

^७ इन्द्रबहादुर राई, **नेपाली उपन्यासका आधारहरू**, (वाराणसी: दीपक प्रेस, २०३१), पृ.३-१६।

^८ दयाराम श्रेष्ठ र मोहनराज शर्मा, **नेपाली साहित्यको संक्षिप्त इतिहास**, (काठमाडौं: साभाप्रकाशन, २०३४), पृ. १०१-१०५।

कृतिका रूपमा 'वीरचरित्र' उपन्यासको मूल्याङ्कन गरेका छन् । यस पूर्वाध्ययनमा पनि गिरीशवल्लभ जोशीको सबै औपन्यासिक कृतिको विस्तृत विवेचना गरिएको छैन ।^६

८. शोधकर्ता हरिहर भण्डारीले सदाशिव शर्माको महेन्द्रप्रभा र गिरीशवल्लभ जोशीको 'वीरचरित्र' उपन्यासको तुलना गर्दै दुवै उपन्यासमा पाइने समानता र भिन्नता बारे स्पष्ट पार्ने प्रयास गरेका छन् ।^७
९. शरदचन्द्र शर्माले माध्यमिककालको आख्यान साहित्यको विवेचना गर्ने क्रममा गिरीशवल्लभ जोशी एक उदाहरणीय प्रतिभाशाली व्यक्तित्व हुन् भनेका छन् । यसमा उनले गिरीशवल्लभ जोशीको 'वीरचरित्र' उपन्यास तिलस्मी-जासुसी एवम् अतिरञ्जनात्मक कथानक र घटनाहरू समावेश गरिएको उपन्यास हो भनेका छन् । त्यस्तै उनले सदाशिव शर्माको महेन्द्रप्रभा (१९५९) र गिरीशवल्लभ जोशीको 'वीरचरित्र' उपन्यास बीच तुलना गरेका छन् र 'वीरचरित्र' मा नेपालीपन पाईन्छ भन्ने टिप्पणी गरेका छन् ।^८
१०. कृष्णचन्द्रसिंह प्रधानले आफ्नो समालोचनात्मक ग्रन्थमा माध्यमिक कालका उपन्यासकार गिरीशवल्लभ जोशीको 'वीरचरित्र' उपन्यासको विवेचना गरेका छन् र यो तिलस्मी भएर पनि यथार्थ, कल्पना भएर पनि सत्य, आद्भुतिक चमत्कार भएर पनि वैज्ञानिक, रहस्यमय भएर पनि वस्तुसापेक्ष उपन्यास ठहरिन्छ भन्ने टिप्पणी गरेका छन् ।^९
११. घटराज भट्टराईले नेपाली साहित्यका विभिन्न प्रतिभाहरूको परिचय दिने क्रममा गिरीशवल्लभ जोशीको परिचय पनि दिएका छन् । यसमा उनले पूर्वअध्येता शरदचन्द्र शर्माले गिरीशवल्लभको जीवनी सम्बन्धमा जेजति तथ्यहरू प्रकाशमा ल्याएका थिए । तिनै कुराहरूको पुनः संयोजन गरी प्रस्तुत गरेका छन् । उक्त लेखमा भट्टराईले गिरीशवल्लभको जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्वका बारेमा खासै थप तथ्यहरू समावेश गरेको पाइदैन ।^{१०}
१२. केशवप्रसाद उपाध्यायले आफ्नो साहित्य प्रकाश ग्रन्थमा उपन्यासकार गिरीशवल्लभ जोशीको 'वीरचरित्र' उपन्यासलाई सदाशिवशर्माको महेन्द्रप्रभा उपन्यासभन्दा पनि माथि राखेर यसको चर्चा गरेका छन् । महेन्द्रप्रभाको ऐतिहासिक महत्त्व छ भने 'वीरचरित्र' उपन्यासको चौतर्फी महत्त्व रहेको छ भने लेखनका दृष्टिले पनि यो जेठो छ भनेर टिप्पणी गरेका छन् । यसलाई माध्यमिककालको विशिष्ट उपलब्धि हो भनेर प्रशंसा गरेका छन् ।^{११}

^६ केशव सुवेदी, नेपाली उपन्यासको विकास प्रक्रिया (आरम्भ देखि १९९० सम्म) त्रि.वि., कीर्तिपुर, नेपाली शिक्षण समितिमा प्रस्तुत अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र, २०३४, पृ., २६-२९ तथा ६४-६७

^७ हरिहर भण्डारी, सदाशिव शर्माका उपन्यासको विश्लेषण त्रि.वि. कीर्तिपुर, (नेपाली शिक्षण समितिमा प्रस्तुत अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र २०३५), पृ. ४६-४८ ।

^८ शरदचन्द्र शर्मा, नेपाली साहित्यको इतिहास (माध्यमिक काल), काठमाडौं : (पाठ्यक्रम विकास केन्द्र २०३७), पृ. १३५-२९८ ।

^९ कृष्णचन्द्रसिंह प्रधान, नेपाली उपन्यास र उपन्यासकार, (काठमाडौं : साभा प्रकाशन २०३७), पृ. ४४ ।

^{१०} घटराज भट्टराई, प्रतिभा प्रतिभा र नेपाली साहित्य, (काठमाडौं: नेशनल रिसर्च एशोसिएट्स, २०४०), पृ. ५० ।

^{११} केशवप्रसाद उपाध्याय, साहित्य प्रकाश, पाँ.सं (काठमाडौं: साभा प्रकाशन २०४९), पृ. १५८ ।

१३. राजेन्द्र सुवेदीले गिरीशवल्लभ जोशीको जीवनी र उनको कृतित्वको बारेमा शरदचन्द्रले प्रस्तुत गरेका तथ्यहरूलाई नै पुनः संयोजन र विवेचना गरेका छन् । यस बाहेक सुवेदीले यस कृतिमा गिरीशवल्लभका बारेमा खासै नयाँ तथ्यहरू प्रस्तुत गरेको पाइदैन ।^{१३}
१४. कृष्णहरि बराल र नेत्र एटमले गिरीशवल्लभ जोशीको 'वीरचरित्र' उपन्यासका बारेमा पूर्ववर्ती अध्येताहरूले उल्लेख गरेका तथ्यहरूमा आधारित हुँदै 'वीरचरित्र' उपन्यासका विशेषताहरू बारे टिप्पणी गरेका छन् । वीरचरित्र उपन्यासमा प्रतीकात्मक रूपमा नेपाली सम्मकालीन परिवेशको चित्रण पनि पाइन्छ, भन्ने निष्कर्ष प्रस्तुत गरेका छन् ।^{१४}
१५. शोधकर्ता रामकुमार पोखरेलले वीरचरित्र र 'महेन्द्रप्रभा' उपन्यासमा तुलना गर्ने क्रममा वीरचरित्रलाई अतिरञ्जना एवम् तिलस्मी ऐयारी तत्त्वहरूको प्रयोग गरिएको र कथावस्तुमा विभिन्न उपकथाहरू जोडिएको जटिल कथावस्तु भएको उपन्यासका रूपमा प्रष्ट्याएका छन् ।^{१५}
१६. शोधकर्ता सुजाताकुमारी पौड्यालले "गिरीशवल्लभ जोशीको जीवनी, व्यक्तित्व र औपन्यासिक कृतिको अध्ययन" शीर्षक शोधपत्र तयार गर्ने क्रममा औपन्यासिक कृतिहरूको अध्ययन गर्दै 'वीरचरित्र' लाई स्रोतका दृष्टिले मौलिक एवम् औपन्यासिक प्रवृत्तिका दृष्टिले जासुसी-तिलस्मी प्रवृत्तिलाई अङ्गीकार गरी लेखिएको उपन्यासका रूपमा विवेचना गरेकी छिन् । यस क्रममा शोधकर्ता पौड्यालले नेपाली उपन्यास-परम्पराको प्रारम्भिक जग बसाल्ने कृतिका रूपमा 'वीरचरित्र' उपन्यासको मूल्याङ्कन गरेकी छिन् । यस पूर्व अध्ययनमा पनि 'वीरचरित्र' उपन्यासको अलग विधातात्त्विक अध्ययन भने भएको छैन ।^{१६}

यसरी गिरीशवल्लभ जोशीको जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्वका बारेमा लामो समयदेखि नेपाली समालोचनामा विभिन्न चर्चा-परिचर्चा हुँदै आएका भए पनि पूर्व अध्येताहरूले एकल वीरचरित्रको विधातत्त्वको विश्लेषण गरेको पाइदैन । अतः यस शोधपत्रमा जोशीको 'वीरचरित्र' उपन्यासको एक पक्ष तत्त्वविधानलाई व्यवस्थित रूपमा विश्लेषण गरिएको छ ।

१.६ शोधकार्यको औचित्य

गिरीशवल्लभ जोशीका बारेमा अहिलेसम्म जति चर्चा-परिचर्चा र समालोचनाहरू छन् ती सबैलाई हेर्दा यस सम्बन्धि पूर्वाध्ययनहरू अपूर्ण नै रहेको देखिन्छ । औपन्यासिक कृतिहरूका पनि समग्र वा कृतिका विविध पाटाहरूको अध्ययन र अनुसन्धान अपर्याप्त नै देखिन्छ । तसर्थ जोशीको सङ्क्षिप्त परिचयका साथै 'वीरचरित्र' उपन्यासको विधातात्त्विक विश्लेषणका बारेमा व्यवस्थित किसिमले गरिने

^{१३} राजेन्द्र सुवेदी, **नेपाली उपन्यास परम्परा र प्रवृत्ति** (वाराणसी: भूमिका प्रकाशन २०५३), पृ. ३५-४० ।

^{१४} कृष्णहरि बराल र नेत्र एटम, **उपन्यास सिद्धान्त र नेपाली उपन्यास**, (काठमाडौं : साभा प्रकाशन २०५६), पृ. ७८-८४ ।

^{१५} रामकुमार पोखरेल, **सदाशिव शर्माको जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्वको अध्ययन**, त्रि.वि. कीर्तिपुर (नेपाली शिक्षण समितिमा प्रस्तुत अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र २०६१), पृ. ४५ ।

^{१६} सुजाता कुमारी पौड्याल, **गिरीशवल्लभ जोशीका जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्वको अध्ययन**, त्रि.वि. कीर्तिपुर (नेपाली शिक्षण समितिमा प्रस्तुत अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र २०६३) पृ. ४ ।

प्रस्तुत शोधकार्यको आफ्नै औचित्य छ । जासुसी तिलस्मी उपन्यास उद्भव र परम्पराको जानकारीका साथै 'वीरचरित्र' उपन्यासको विस्तृत जानकारी लिन चाहने जिज्ञासु पाठक र नेपाली साहित्य प्रति रुचि राख्ने शोधार्थीहरूका लागि यो उपयोगी हुने भएकाले पनि यस शोधकार्यको औचित्य रहेकोछ ।

१.७ शोधकार्यको सीमाङ्कन

प्रस्तुत शोधकार्यको शीर्षक अनुसार गिरीशवल्लभ जोशीद्वारा लिखित 'वीरचरित्र' उपन्यासको विधातत्त्वको अध्ययनमा सीमित रहेको छ । यसमा उक्त उपन्यास बाहेक उपलब्ध र अनुलब्ध कुनै पनि अन्य कृतिको विस्तृत चर्चा र अध्ययन गरिएको छैन ।

१.८ सामग्री सङ्कलन

प्रस्तुत शोधकार्य सम्पन्न गर्नका लागि पुस्तकालयीय विधिलाई नै सामग्री सङ्कलनको मूल आधार बनाइएको छ । यस बाहेक गिरीशवल्लभ जोशीका बारेमा गरेका समीक्षा समालोचना र उनका कृतिहरू माथि विद्वानहरूले गरेका टिप्पणीहरूलाई यस शोधपत्रको सामग्री स्रोत बनाइएको छ ।

१.९ शोधविधि

प्रस्तुत शोधकार्यलाई व्यवस्थित रूपमा प्रस्तुत गर्ने क्रममा सङ्कलित सामग्रीलाई वर्णनात्मक र विश्लेषणात्मक ढङ्गले प्रस्तुत गरिएको छ । उपलब्ध सामग्रीका सहायताले विधातत्त्वको आधारमा 'वीरचरित्र' उपन्यासको विश्लेषणका लागि कृतिपरक तथा विधापरक समालोचना पद्धतिको उपयोग गरिएको छ । जासुसी-तिलस्मी उपन्यास सिद्धान्तका आधारभूत तत्त्वहरूका आधारमा 'वीरचरित्र' उपन्यासको निरूपण विश्लेषणात्मक रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ ।

१.१० शोधपत्रको रूपरेखा

प्रस्तुत शोधपत्रलाई व्यवस्थित एवम् सुगठित तुल्याउनका लागि जम्मा पाँच परिच्छेदमा विभाजन गरिएको छ । शोधपत्रको संरचनालाई क्रमबद्ध ढङ्गले प्रस्तुत गर्ने सन्दर्भमा निम्नलिखित परिच्छेदमा विभाजन गरिएको छ :

पहिलो परिच्छेद	:	शोधपत्रको परिचय
दोस्रो परिच्छेद	:	जासुसी- तिलस्मी उपन्यासको सैद्धान्तिक रूपरेखा
तेस्रो परिच्छेद	:	उपन्यासकार गिरीशवल्लभ जोशीको परिचय
चौथो परिच्छेद	:	विधातत्त्वको आधारमा 'वीरचरित्र' उपन्यासको विश्लेषण

पाँचौं परिच्छेद : उपसंहार तथा निष्कर्ष

उपर्युक्त रूपरेखा अनुसार प्रस्तुत शोधपत्रको पहिलो परिच्छेदमा शोधकार्यको संक्षिप्त परिचय दिइएको छ । दोस्रो परिच्छेदमा उपन्यासको सैद्धान्तिक रूपरेखा उल्लेख गरिएको छ । तेस्रो परिच्छेद अन्तर्गत उपन्यासकार गिरीशवल्लभ जोशीको परिचयमाथि प्रकाश पारिएको छ । चौथो परिच्छेदमा गिरीशवल्लभ जोशीका प्रकाशित तथा उपलब्ध दुई उपन्यास मध्ये 'वीरचरित्र' (१९६०-२०२२) उपन्यासको विधागत तत्त्वविधानको वर्णन र विश्लेषणात्मक अध्ययन गरिएको छ । यसै गरी प्रस्तुत शोधपत्रको अन्तिम अर्थात् पाँचौं परिच्छेदमा गिरीशवल्लभ जोशीको 'वीरचरित्र' उपन्यासको तत्त्वहरूको निरूपण गरिएको छ । यो परिच्छेद नै यस शोधपत्रको उपसंहार अर्थात् निष्कर्ष खण्ड पनि रहेको छ ।

दोस्रो परिच्छेद

जासुसी तिलस्मी उपन्यासको सैद्धान्तिक रूपरेखा

२.१ विषय प्रवेश

उपन्यास साहित्यको कान्छो विधा भए पनि लोकप्रिय र नवीनतम विधा हो । पाश्चात्य र पूर्वीय दुवै साहित्यमा उपन्यासको उत्तिकै महत्त्व रहेको छ । उपन्यासले समाजका अन्तर्विरोधहरू, व्यक्ति मनका अन्तर्द्वन्द्वहरू, समस्याहरूमा जेलिएका यथार्थ जीवनका अल्फाहरू तथा अविच्छिन्न गतिले अनेकौ फट्को हालेर बढिरहेका मनुष्य र उसका प्रयत्नहरूको प्रतिबिम्बनहरूलाई उताउँ पात्रका जीवन जगतका भोगाइहरूलाई समेटेर आफ्नो कथावस्तु निर्माण गरेको हुन्छ । त्यसैले आधुनिक साहित्यमा उपन्यासले महत्त्वपूर्ण ठाउँ ओगटेर सर्वाधिक लोकप्रियता पाएको छ । उपन्यास जीवन र जगतप्रति नै एक विहंगम दृष्टि हो, जसलाई बुझ्ने, केलाउने र चित्रण गर्ने प्रयत्न अत्यान्त यथार्थिक हुन्छ । तर जासुसी(तिलस्मी पाराका उपन्यासले भने जासुसी(तिलस्मी घटनाहरूलाई लिएर अविश्वसनीय तथा अतिरञ्जनात्मक र आश्चर्य लाग्दा पात्रका जीवन भोगाइ र स्वैरकल्पनात्मक विचारको उद्घाटन गरेको हुन्छ ।

उपन्यासको परिचय गराउदा सर्वप्रथम संस्कृत साहित्यमा नै पुग्न पर्ने हुन्छ । संस्कृत साहित्यमा लामो कथालाई आख्यान वा आख्यायिका भनेर बुझिन्थ्यो । उपन्यास शब्दले आज त्यस्तो साहित्यिक विधा हो, जसमा जीवनका व्यापक तस्वीरहरूलाई समेटिएको हुन्छ । उपन्यासलाई अङ्ग्रेजी साहित्यमा ल्यखर्भा ९नोभेल० भनेको पाइन्छ । प्रयोगात्मक नेपाली शब्द कोशले 'जासुसी कार्यसाग अपत्यारिलो र असम्भव घटनाले परिपूर्ण चरित्रहरू चित्रण भएको धेरै परिच्छेदमा विभाजित आख्यानात्मक गद्य रचनालाई जासुसी -तिलस्मी उपन्यास भनिन्छ, भनी प्रष्टयाइएको छ ।^१ जासुसी-तिलस्मी उपन्यासमा घटना र चरित्रहरू भिन्न किसिमका हुन्छन् । साहित्यलाई समाजको दर्पण मानिन्छ । त्यसैले यस मान्यतालाई उपन्यासले जति अरु कुनै साहित्यिक विधाले आत्मसाथ गरेको पाइदैन । समान्य उपन्यासहरूले सोझो रूपमा समाजका यथार्थताहरू टिपेको हुन्छ, भने जासुसी(तिलस्मी उपन्यासले जासुस वा गुप्तचरी र अपत्यारिलो ढङ्गमा समाजका विकृतिहरूलाई व्यङ्ग्य गरिरहेको हुन्छ ।^२ उपन्यासका समकक्षीका रूपमा महाकाव्य र नाटक पर्दछन् । तर ती वैधानिक बन्धज र आफ्नो सिद्धान्तमा बाधिएका हुन्छन् भने उपन्यासलाई अभिव्यक्तिको पुर्ण स्वतन्त्रता छ ।"^३ साहित्यका मूल प्रकार वा विधा कविता, नाटक, आख्यान र निबन्ध गरी चारवटा मानिन्छन् । यिनै चारवटा विधामध्ये उपन्यास पनि एक हो । यसरी घटना , प्रसङ्ग र अवस्थाहरूको बयान भएको गद्यात्मक संरचनालाई सुरुदेखि नै आख्यान भनियो । आख्यानलाई सानो र ठूलो गरी दुई भागमा बाडेर अध्ययन गरिएको

१ हेमाङ्गराज अधिकारी र बन्दीविशाल भट्टराई , प्रयोगात्मक नेपाली शब्दकोश ते.सं.(काठमाडौं: विद्यार्थी प्रकाशन , २०६६), पृ ११५ ।

२ केशवप्रसाद उपाध्याय साहित्य प्रकाश, चौ.सं. (काठमाडौं: साभा प्रकाशन, २०४९), पृ.१६२ ।

३ कृष्णचन्द्र सिंह प्रधान , नेपाली उपन्यास र उपन्यासकार, चौ.सं. (ललितपुर : साभा प्रकाशन ,२०६१), पृ ४३ ।

पाइन्छ । कथा आख्यानको लघु भेद हो भने उपन्यास ठूलो वा बृहत् रूप हो । पाश्चात्य साहित्यमा प्रचलित नोबेल शब्द इटालियनको नोबेले शब्दबाट आएको हो । यसरी नोबेलले सर्वप्रथम सामान्य जीवनबाट चरित्र तथा घटनाहरू बटुलेर प्रचलित भाषामा प्रस्तुत गर्ने रचना विशेषलाई सङ्केत गर्दछ । यसैमा साहसी र चमत्कारजन्य घटनाहरू भित्र जासुस र तिलस्मी चरित्रको भूमिकालाई चित्रण गर्ने प्रवृत्ति बोकेका उपन्यासलाई नै जासुसी(तिलस्मी उपन्यास भनिन्छ । नेपाली साहित्य मालेखिएका वीरचरित्र, महेन्द्रप्रभा, प्रारब्धदर्पण र अनुवादित चन्द्रकान्ता जासुसी र तिलस्मी उपन्यासहरू हुन् । यस प्रकार नोबेलबाट विकसित भई सर्वसाधारणले बुझ्ने भाषामा लेखिएको, असामान्य, साहसी चरित्र र तिलस्मी घटनाहरूको संयोजन गरिएको भाव व्यक्त भएको उपन्यास नै जासुसी तिलस्मी उपन्यास हो ।”^{६३} जासुसी तिलस्मी उपन्यासको मुख्य स्रोत संस्कृत र पाश्चात्य तथा हिन्दी साहित्य नै हो । यसरी जासुसी तिलस्मी उपन्यास संस्कृत एवम् पाश्चात्य साहित्य तथा हिन्दी साहित्य हुँदै नेपाली साहित्यमा प्रवेश गरेको हो ।

साहित्यका विभिन्न विधाका आ(आफ्नै स्वरूप भए जस्तै उपन्यासको पनि आफ्नै स्वरूप हुन्छ । उपन्यास सिद्धान्तमा जासुसी तिलस्मी उपन्यासको छुट्टै पहिचान हुँदा, तर उपन्यास लेखनका ढाँचा र शैलीहरू फरक हुन सक्छन् । नेपाली साहित्यमा उपन्यासको समालोचना गर्ने विद्वानहरूका अध्ययनमा जासुसी तिलस्मी उपन्यासको छुट्टै सिद्धान्त र विवेचना गरेको पाइँदैन । बरु उपन्यास लेखन भित्रको विषयगत प्रकारमा जासुसी तिलस्मी उपन्यास पनि पर्दछ । सामान्य उपन्यासमा पाइने तत्त्वहरू र जासुसी तिलस्मी उपन्यासमा पाइने तत्त्वहरू फरक नभएर तिनमा विषयगत र शैलीगत भिन्नता पाइन्छ । उपन्यास सिद्धान्तमा जासुसी तिलस्मी उपन्यासका तत्त्वहरूलाई कथानक, चरित्र, परिवेश, उद्देश्य, भाषाशैलीका रूपमा प्रस्तुत गरेको छ भने कतै संरचना र दृष्टिबिन्दुलाई त कतै सम्वादलाई पनि उपन्यास निर्माणको सामग्रीका रूपमा उल्लेख गरेको पाइन्छ, केशव प्रसाद उपाध्यायले ‘साहित्य प्रकाश’ भन्ने ग्रन्थमा औपन्यासिक तत्त्वहरूका रूपमा कथावस्तु, चरित्र, सम्वाद, देश(काल) वातावरण, जीवन दर्शन र शैलीको विवेचना गरेका छन् ।^{६४} त्यस्तै माथि उल्लेखित तत्त्वहरू मध्ये कथावस्तुलाई नै प्रमुख मानेर कृष्णचन्द्र सिंह प्रधानले “नेपाली उपन्यास र उपन्यासकार” भन्ने ग्रन्थमा कथावस्तु, चरित्र, कथोपकथन, शैली, भाषा, वातावरण र उद्देश्य नै उपन्यासका तत्त्वहरू हुन् भनी विवेचना गरेका छन् ।^{६५}

२.२ उपन्यास शब्दको व्युत्पत्ति, अर्थ र परिभाषा

उपन्यास संस्कृतबाट आएको तत्सम नामिक शब्द हो । उपन्यास शब्दको व्युत्पत्ति उप+नि+अस्+घञ् बाट गरिन्छ । उपको अर्थ नजिक र न्यास (नि+अस्+घञ्) को अर्थ राखिएको वस्तु भन्ने हुन्छ । यी दुई भाषिक एकाइ मिलेर बनेको उपन्यास शब्दले मानिसका नजिक राखिएको वस्तु भन्ने

^{६३} केशवप्रसाद उपाध्याय, पूर्ववत्, पृ.१६२ ।

^{६४} कृष्णचन्द्रसिंह प्रधान, पूर्ववत्, पृ.७ ।

बुझाउछ । यसको तात्पर्य उपन्यास मानिसका जीवनको धेरै नजिक रहेको रचना हो । उपन्यासलाई संस्कृतमा आख्यान वा आख्यायिकासाग सम्बन्धित रचनाका रूपमा राखिएको छ भने अङ्ग्रेजीमा नोबेल १९ल्यखर्भा० भनिन्छ । यो इटालेलीको नौलो अर्थबोधक शब्द नोबेला १९ल्यखर्भा० वाट बनेको हो । यस विधाको जन्म र प्रवर्तन पनि इटालीमा भएको मानिन्छ । यसरी पाश्चात्य जगतबाट नया विधाका रूपमा प्रसिद्धि पाउदै आएको नोबेल वा उपन्यासलाई गुजाराती भाषामा 'नवल कथा' र मराठीमा 'कादम्बरी' भन्ने गरिन्छ । उपन्यास वा नोबलको शाब्दिक अर्थले मात्र आजका उपन्यासलाई समेट्न नसक्ने हुदा यस सम्बन्धी विद्वानहरूका विचारहरूबारे स्पष्ट हुनुपर्दछ ।

नोबल वा उपन्यासका सम्बन्धमा विभिन्न पाश्चात्य तथा पूर्वीय र नेपाली साहित्यका विद्वानहरूले आ-आफ्नै ढङ्गबाट परिभाषित गर्ने प्रयास गरेका छन् :

“उपन्यास भनेको वास्तविक जीवन, चाल चलन र आफ्नो समयको तस्वर हो ।”^{१६} - क्लारा रिक्स

“हालको जटिल एवम् सङ्कटग्रस्त सामाजिक, धार्मिक आर्थिक र राजनीतिक आदि संस्कारबाट पीडित मानव जीवनको एउटा प्रतिनिधिमूलक अभिव्यक्तिलाई उपन्यास भनिन्छ ।”^{१७} - ई.एम. फोस्टर

“खास सामाजिक परिवेशमा चरित्रहरूको चित्रण भएको धेरै परिच्छेदमा विभाजित आख्यानात्मक गद्य रचना नै उपन्यास हो ।”^{१८} - प्रयोगात्मक नेपाली शब्दकोश ।

“उपन्यास गद्यमा लेखिएको महाकाव्य हो ।”^{१९} - हेनरी जेम्स

“उपन्यास जीवन जगतप्रतिको एक विहङ्गम दृष्टि हो, जसलाई बुझ्ने केलाउने र चित्रण गर्ने प्रयत्न अत्यन्त यथार्थिक हुन्छ । यथातथ्यको उद्घाटन मात्र नभएको यो एक सम्पूर्ण मनुष्य जीवन मनुष्यको संसार हो ।” - कृष्णचन्द्रसिंह प्रधान

“पूर्वपर तारतम्यमा सुसम्बद्ध गरेर लेखिएको आख्यातात्मक रचनालाई उपन्यास भनिन्छ ।” - राजेन्द्र सुवेदी

“बहुविध संरचनात्मक एकाइहरूद्वारा हरेक अङ्ग परस्परमा श्रृङ्खलाबद्ध भई निश्चित मूल्यप्राप्त गरेको तथा व्यापक परिधिभरिको समय र स्थानभित्र विस्तारित भएको सौन्दर्ययुक्त कथात्मक गद्यलाई उपन्यास भनिन्छ ।” - दयाराम श्रेष्ठ

उपन्यास समय र परिस्थिति अनुसार आफूलाई परिवर्तित र परिष्कृत गर्दै विकासको धारमा बहाउन सक्ने लचिलो गतिशील साहित्यिक विधा भएकोले कुनै एक विद्वानको परिभाषाले यसको सबै पक्ष समेट्न सक्छ भन्ने छैन तर सबै विद्वानहरूको परिभाषालाई समेट्ने हो भने उपन्यासको आधुनिक

^{१६} केशवप्रसाद उपाध्याय, पूर्ववत्, पृ. १६२ ।

^{१७} क्लारा रिक्स (picture of real life and manners and of The times in which it is written. केशवप्रसाद उपाध्याय, पूर्ववत्, पृ. १५५ ।

^{१८} मोहनप्रसाद शर्मा र खगेन्द्रप्रसाद लुइटेल्, नेपाली गद्य र भाषा साहित्य, (काठमाडौं: नवीन प्रकाशन (२०५५) पृ. १०३ ।

^{१९} हेमाङ्गराज अधिकारी र बन्नीविशाल भट्टराई, प्रयोगात्मक नेपाली शब्दकोश (काठमाडौं : विद्यार्थी प्रकाशन, २०६६), पृ. ११५ ।

पहिचान गराउन कुनै कठिन हुने छैन । वर्तमान अवस्थामा प्रकारगत रूपमा अलगिएर उपन्यास अझ लोकप्रिय र व्यापक भएको देखिन्छ । अहिले उपन्यास विधाका क्षेत्रमा सामाजिक उपन्यास, जासुसी-तिलस्मी उपन्यास, पौराणिक/धार्मिक उपन्यास, ऐतिहासिक उपन्यास जस्ता विषयगत रूपमा देखा परेका छन् । अन्य जे जस्ता भए पनि जासुसी-तिलस्मी उपन्यासलाई प्रष्ट्याउन यहाँ आवश्यक छ ।

२.३ जासुसी-तिलस्मी उपन्यासको परिचय

जासुसी कार्य र असम्भव घटना वा पत्याउनै नसकिने कामकुराहरूको वर्णन गरी लेखिएको उपन्यासलाई जासुसी-तिलस्मी उपन्यास भनिन्छ । प्रयोगात्मक नेपाली शब्दकोशमा जासुसी र तिलस्मी शब्दको अर्थ क्रमशः “विपक्षा वा शत्रुका गतिविधिको चियो तथा चासो गर्न खटिएको व्यक्ति, गुप्तचर, जासुसी कार्य, गुप्तचरी’ र असम्भव घटना वा अपत्यारिलो कामकुराले परिपूर्ण भएको, जादुगरी वा चमत्कारी जस्तो भनिएको छ ।”^{६६} जासुसी तिलस्मी उपन्यासकाबारेमा कृष्णचन्द्रसिंह प्रधानले ‘नेपाली उपन्यास र उपन्यासकार’ भन्ने ग्रन्थमा भनेका छन् - “यस स्रोतका उपन्यासमा प्रेमप्रसङ्ग, अद्भुतता, साहसिकता, कौतुहल बृद्धि, जादुघटना संयोगको वैचित्र्य, चमत्कारिकता जस्ता अलौकिक कल्पना र अतिरञ्जकताले भरिपूर्ण हुन्छ ।”^{६७} यस्ता उपन्यासको नायक असम्भव कामहरू पनि सजिलैसाग गरेर देखाउने खालको हुन्छ । साथै जासुसी कार्यबाट आफ्नो मतलब पूरा गर्ने खालको हुन्छ । पात्रहरूद्वारा असम्भव घटनाहरूलाई घटाइएको कुराको वर्णन गर्नु तिलस्मी उपन्यासको खास विशेषता हो । सबै तिलस्मी उपन्यासमा अद्भूत कोठाहरू, तहखाना, रहस्यमय शिलाखण्ड, आकर्षक उद्यानहरू देखिन्छन् । अन्ततोगत्वा प्रेमी राजकुमार जासुसी भई तिलस्मी व्यूहलाई तोड्नाको साथै राजकुमारीसाग विवाह गर्न सामर्थवान हुन्छ । अतः परम्परागत नैतिकतालाई तिलस्मी उपन्यासकारहरूले सधैं ध्यान राखेका हुन्छन् । खराब पात्रलाई दण्ड र चरित्रवान् पात्रलाई पुरस्कार दिनु तिलस्मी उपन्यासको मुख्य ध्येय हो भन्ने कुरा तिलस्मी उपन्यास सम्बन्धी मुकुन्द द्विवेदीको भनाइलाई राजकुमार पोखरेलले आफ्नो शोधपत्रमा उल्लेख गरेका छन् । जासुसी कार्यका साथै जादुगरी वा चटकजस्तो घटनाको वर्णन गरी लेखिएको उपन्यास खासमा जासुसी-तिलस्मी उपन्यास हो ।

२.४ उपन्यास संरचना र तत्त्वहरू

उपन्यास मनोरञ्जक कथात्मकताले गर्दा अरुभन्दा रोचक, विस्तृत र बृहत् परिवेशले अझ व्यापक संरचनामा स्थापित भएको हुन्छ । बन्धनहीन संरचनाले गर्दा सधैं परिवर्त्य, जीवनको निकटतामा चित्र हुनाले बढी यथार्थ, प्रयोगधर्मी सम्भावनाले सधैं नवीन र मानसिक रहस्यको उद्घाटन गर्ने भएकाले अति गहन तथा सुक्ष्म संरचनामा संरचित हुन्छ । यो धेरै कुराको संयोग-सङ्गठनबाट पूर्ण हुन्छ । जस्तै घटना, चरित्र, स्थान, दृश्य, उद्देश्य इत्यादि । उपन्यासका यी महत्त्वपूर्ण अङ्ग हुन् तर यिनीहरू एकै

^{६६}, ऐजन, पृ. ११५ ।

^{६७} कृष्णचन्द्र सिंह प्रधान, पूर्ववत्, पृ. ४३ ।

किसिमका हुदैनन् । पात्रको प्रकृति र उद्देश्य एकनासको रहदैन । भिन्दाभिन्दै परिस्थितिका विरुद्ध पात्रहरू आफ्नो कलाकौशलपूर्ण सङ्घर्ष गर्छन् । अनेक घटना र कथाहरू जम्मा गरिन्छ । यी सबैको कलापूर्ण समन्वयमा उपन्यासको स्वरूप र संरचना तयार हुन्छ । गतिशील एकाइमा उपन्यास जीवित प्राणीहरूको समाज भै प्रतीत हुन्छ । तर यस्ता वस्तुलाई सागालेर कुनै एउटा निर्धारित स्वरूप दिनु गाह्रो काम हो । एउटाले एकथरीलाई प्रमुख मान्छन् त अर्काथरीले अर्कैलाई प्रमुख तत्त्वहरू मानेका हुन्छन् । त्यसैले विद्वानहरूमा पनि एकरूपता देखिदैन । उपन्यासको आफ्नै कोमलताले यसलाई शास्त्रीयता जस्तो को विधि-निषेधबाट पनि मुक्त राखेको कारण उपन्यासको संरचना यति नै हनुपर्छ भन्न सकिदैन । त्यसैले जे हो, जे छ र जस्तो छ, मा भन्दा जस्तो हुन सक्छ, र हनुपर्दछको नवीन सम्भावनाहरूको उन्मुक्त प्रवाहमा संरचित हुनु आवश्यक हुन्छ । त्यसैले उपन्यासकारद्वारा सृजित उपन्यासको गतिशील रूप र उनीहरूबाटै निरूपित नया-नया विधिविधानमा यसले आफ्नो आयम वा संरचनालाई विस्तृत पाउँ आएको छ । यसलाई समय र परिधिले बाध्न सक्दैन । जस्तै जेम्स जायसको 'युलिसिस' १८ घण्टाको कथा हो भने बीस हजार शब्दको 'इन कागिन्टा' पनि छ, र सत्ताइस भागमा लेखिएको पुल एमेको 'लेजोम द बोन भोलाते' रीभकलकभउक मभ दयललभ खयथिलतभभ० पनि छ । यसले आकार प्रकारको सीमालाई मान्दैन भने यसलाई नियम-नीतिले पनि छैकदैन । त्यस्तै बर्जिनियम बुल्फको जेकबको कोठा, एकदिनको अनुभूतिमा सीमित छ, फलस्वरूप उपन्यासको आकारमा प्रशस्त विविधता पाइन्छ ।

२.५ जासुसी-तिलस्मी उपन्यासका आधारभूत तत्त्वहरू

साहित्यका अन्य विधामा तत्त्वहरूको आवश्यक भए जस्तै उपन्यासमा पनि तत्त्वहरूको आवश्यकता पर्दछ । उपन्यास बन्नका लागि नभई नहुने आवश्यक सामग्रीलाई उपन्यासका तत्त्व भनिन्छ । उपन्यासका तत्त्वहरूलाई उपन्यास बन्नका लागि आवश्यक पर्ने उपकरण पनि भन्ने गरिन्छ । विभिन्न विद्वान तथा समीक्षकहरूले उपन्यासका विभिन्न तत्त्वहरूको निर्धारण गरेका भए पनि जासुसी-तिलस्मी उपन्यासका तत्त्व भनेर छुट्टै रूपमा निर्धारण गरेको पाइदैन । त्यसैले नेपाली उपन्यासका विषयगत प्रकारका आधारमा विभिन्न खाले उपन्यासहरू पाइन्छन् । सामाजिक समस्यामा आधारित सामाजिक उपन्यास, पुराण र धर्मसाग सम्बन्धित पौराणिक उपन्यास आख्यान, प्रेमाख्यान, मनोवैज्ञानिक र जासुसी तिलस्मी जस्ता विषयगत भिन्न प्रवृत्तिका उपन्यासहरू हुन सामान्य उपन्यासमा हुने विषयवस्तु वा तत्त्वहरू नै भिन्न शैली र प्रवृत्तिका रूपमा जासुसी तिलस्मी उपन्यासमा प्रयोग भएका हुन्छन् । त्यसैले उपन्यास सिद्धान्तमा जासुसी तिलस्मी उपन्यासको अलग पहिचान हुदैन तर उपन्यास लेखनका ढाँचा र शैली भने फरक हुन्छन् । नेपाली साहित्यमा उपन्यासको समालोचना गर्ने विद्वानहरूका अध्ययन र समालोचनात्मक कृतिहरूमा जासुसी तिलस्मी उपन्यासको छुट्टै सिद्धान्त र विवेचना गरेको पाइदैन । बरु उपन्यास लेखन भित्रको प्रवृत्ति र विषयगत प्रकारमा जासुसी तिलस्मी उपन्यास पर्दछ । त्यसैले सामान्य विषयवस्तु आगालेर सृजित उपन्यासका तत्त्वहरू र जासुसी तिलस्मी उपन्यासका तत्त्वहरू समान प्रकारका रहेका छन्, तापनि जासुसी तिलस्मी उपन्यासका तत्त्वहरूमा विषयगत र प्रवृत्तिगत

भिन्नता भने स्पष्ट रूपमा रहेको पाइन्छ । सामान्य उपन्यासको कथावस्तु, पात्रको चरित्र, परिवेश जस्ता तत्त्वहरू विश्वसनीय र यथार्थका साथै सामान्य जीवन भोगाइका घटनाहरूसाग सम्बन्धित रहेका हुन्छन् भने जासुसी तिलस्मी उपन्यासका घटना, चरित्र, परिवेश र पात्रको कारिगत प्रवृत्तिहरू अविश्वसनीय, काल्पनिक हुन्छन् र असामान्य जीवन भोगाइका घटना र प्रसङ्गको चित्रण गरिएको हुन्छ । त्यसैले जासुसी तिलस्मी उपन्यासका तत्त्वहरू सैद्धान्तिक रूपमा फरक नभएर लेखनका दृष्टिले विषयगत र शैलीगत रूपमा मात्र फरक रहेका हुन्छन् ।

नेपाली भाषा साहित्यका विभिन्न विद्वान तथा समीक्षकहरूले आ-आफ्नै ढङ्गले उपन्यासका तत्त्वहरूको निर्धारण गरेका छन् । यसक्रममा कृष्णचन्द्रसिंह प्रधानले उपन्यासका यी विभिन्न तत्त्वहरूको निर्धारण गरेका छन्^{३०} - कथानक, चरित्र, कथोपकथन, शैली, भाषा, वातावरण र उद्देश्य हिमांशु थापाले उपन्यासका जम्मा ६ वटा आवश्यक तत्त्व हुन्छन् भने मानेका छन्^{३१} - ती हुन् - कथावस्तु, पात्र, संवाद, भाषाशैली, वातावरण र उद्देश्य ।

प्रसिद्ध समालोचक केशवप्रसाद उपाध्यायले पनि उपन्यासका ६ वटै तत्त्वहरूको उल्लेख गरेका छन्^{३२} - कथावस्तु, चरित्र संवाद, देश-काल-वातावरण, जीवन-दर्शन र शैली । कृष्णहरि बराल र नेत्र एटमले उपन्यासका यी विभिन्न तत्त्वहरूको निर्धारण गरेका छन्^{३३} - कथानक, चरित्र र चरित्रचित्रण, पर्यावरण, दृष्टिविन्दु, सारवस्तु, भाषा, प्रतीक र बिम्ब र गति तथा लय ।

अन्य कैयौं विद्वानहरूले उपन्यासका विभिन्न तत्त्वहरूको निर्धारण गरेका छन् । प्रायः सबैजसो विद्वानहरूका बीचमा उपन्यासका तत्त्वहरूको निर्धारणमा ऐक्यबद्धता नै रहेको पाइन्छ । विभिन्न विद्वानहरूले निर्धारण गरेका उपन्यास तत्त्वहरूलाई हेर्दा उपन्यासका मूलभूत तत्त्वहरूका रूपमा कथावस्तु, चरित्रचित्रण, परिवेश, संवाद, भाषाशैली र उद्देश्य देखा पर्दछन् । संवादलाई भाषाशैली भित्र राखेर अध्ययन गरेको पाइन्छ । साथै आख्यानभित्र भाषाको प्रस्तुतिलाई केलाउदा भाषाको शैली भिन्नता संवादलाई राखेर केलाउने गरिन्छ । माथि उल्लेखित तत्त्वहरू नै तिलस्मी उपन्यासका पनि तत्त्व मानी तल यिनीहरूको बारेमा संक्षिप्त चर्चा गरिएको छ :

२.५.१ कथावस्तु

कथावस्तु पनि उपन्यासको एक प्रमुख तत्त्व हो । जासुसी-तिलस्मी उपन्यासमा पनि यसलाई उपन्यासको आधार वस्तु मानिन्छ । जसको निर्माण सामान्य वा जटिल घटनाहरूको संयोजनबाट हुन्छ । अर्को शब्दमा भन्दा घटनाहरूलाई एक अर्कासित उनेर सम्बन्ध जोर्ने र सुसङ्गठितता प्रदान गर्ने काम कथावस्तुले गर्दछ । जासुसी-तिलस्मी उपन्यासको कथावस्तु प्रायः असम्भव वा वास्तविक जीवनमा सम्भव हुनै नसक्ने खालका घटनाहरूको मेलबाट बनेको हुन्छ । त्यसैले यस्ता उपन्यासको कथावस्तु जादुगरी वा चटक र जासुसी अर्थात् गुप्तचरी जस्तो लाग्दछ । जासुसी-तिलस्मी उपन्यासको कथावस्तुमा

^{३०} कृष्णचन्द्रसिंह प्रधान, पूर्ववत्, पृ. ७ ।

^{३१} हिमांशु थापा, साहित्य परिचय, चौ.सं. (काठमाण्डौ) : साझा प्रकाशन, २०१०, पृ. १२७ ।

^{३२} केशवप्रसाद उपाध्याय, पूर्ववत्, पृ. १६२ ।

^{३३} कृष्णहरि बराल र नेत्र एटम, उपन्यास सिद्धान्त र नेपाली उपन्यास, दो.सं. (काठमाण्डौ) : साझा प्रकाशन, २०१८, पृ. २२-४८ ।

पाठकहरूले अब अगाडि के हुन्छ भनेर पूर्व अनुमान गर्न सक्दैनन् । अतिकाल्पनिक र अविश्वसनीय घटनाहरूको संयोजन यस्ता उपन्यासमा गरिएको हुन्छ । “जासुसी-तिलस्मी उपन्यासका घटनाको एक निश्चित योजना र परिणाम हुन्छ जुन पाठकले सोचेभन्दा भिन्न र आश्चर्यजनक हुन्छ । यस्ता जासुसी-तिलस्मी उपन्यासको ध्येय भनेकै पाठकमा जिज्ञासा र कौतुहल पैदा गर्नुका साथै त्यसको निवारण गर्नु हो ।^{४६}” यद्यपि उपन्यासका लागि कथावस्तु नभई नहुने तत्त्व हो ।

२.५.२ चरित्र

चरित्र चित्रण वा चरित्र पनि तिलस्मी उपन्यासका लागि नभई नहुने तत्त्व हो । पात्र वा चरित्रले नै उपन्यासका घटनाहरूलाई घटाउने काम गर्नुका साथै कथावस्तुलाई गति प्रदान गर्दछ । त्यसैले उपन्यासको वास्तविक महत्त्व पात्रहरूको सुन्दर चरित्रचित्रणमा नै हुन्छ । जासुसी-तिलस्मी उपन्यासमा पात्रहरू सबै र सर्वत्र एकै प्रकारका आश्चर्यजनक कार्य गर्न सक्ने खालका हुन्छन् । यस्ता उपन्यासमा पात्रहरू राजा, रानी, राजकुमार, राजकुमारी, बाबाजी, ऐयार आदि जे चाहियो त्यही नाम र भेष बदलेर उपस्थित हुन्छन् । जासुसी-तिलस्मी उपन्यासमा चारित्रिक विकासको अवस्था देखाउन सम्भव हुदैन र त्यो देखाउनु यस्ता उपन्यासको अभिष्ट पनि होइन ।^{४७} यस्ता उपन्यासका पात्रहरू मृत्युको मुखमा पुगेर पनि चमत्कारपूर्ण कार्यहरू गरी सफलतापूर्वक बच्न सक्दछन् । उनीहरू अनेकौं विघ्नबाधाले घेरिए तापनि कुनै उपायले त्यसबाट बच्न वा जोगिन सफल हुन्छन् ।

जासुसी-तिलस्मी उपन्यासका पात्रहरू प्रायः तीन किसिमका हुन्छन् ।^{४८} मानवीय पात्र, मानवेत्तर पात्र र निर्जीव पात्र । प्रायः यिनै तीन किसिमका पात्रहरू जासुसी-तिलस्मी उपन्यासमा हुने भएता पनि उपन्यासमा मुख्य रूपमा मानवीय र मानवेत्तर पात्र वा चरित्रको नै चित्रण गरिएको पाइन्छ ।

२.५.३ परिवेश

परिवेश पनि उपन्यासको एक प्रमुख तत्त्व हो । परिवेश भन्नाले देश-काल-परिस्थिति भन्ने बुझिन्छ । देशले कथावस्तु अन्तर्गतका घटनाहरू घटेको स्थान, कालले घटना घटेको समय र परिस्थितिले घटाउन महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्ने वातावरणलाई बुझाउँछ । परिवेश अन्तर्गत कुनै राष्ट्र वा समाजका भेषभुषा, रहनसहन, रीतिरिवाज, सामाजिक राजनैतिक परिस्थितिहरू आदि पर्दछन् । कथावस्तुलाई स्वाभाविक बनाउन उचित परिवेशको आवश्यकता हुन्छ । उपन्यासको प्रमुख तत्त्व परिवेशका सम्बन्धमा गुलाब रायको भनाइलाई रामकुमार पोखरेल आफ्नो शोधपत्रमा व्यक्त गरेका छन् :- “उपन्यासका पात्रहरू वास्तविक जीवन भोगिरहेको मानिस भैं देशकालका बन्धनमा रहेका हुन्छन् । यदि यिनीहरू भगवान भैं देशकालको बन्धनबाट पर भए भने हामीहरूका लागि रहस्य बन्छन् । यसैले देशकालको वर्णन आवश्यक हुन्छ । जसरी विना औँठीको औलाले शोभा दिदैन त्यसरी नै देशकालविनाका पात्रको व्यक्तित्व पनि स्पष्ट हुदैन । त्यसैले घटनाक्रमलाई सम्झाउनका लागि पनि चरित्रको

^{४६} सुजाताकुमारी पौड्याल, गिरीशवल्लभ जोशीको जीवनी, व्यक्तित्व र औपन्यासिक कृतिको अध्ययन अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र, त्रि.वि. कीर्तिपुर, २०६३। पृ. ३२ ।

^{४७} ऐजन पृ. ३८ ।

^{४८} ऐजन । पृ. ३८ ।

आवश्यकता हुन्छ।”^{४४} यद्यपि यस प्रकारको परिवेश वा देश-काल-वातावरणको चित्रण जासुसी-तिलस्मी उपन्यासमा भएका पाइदैन। यहाको देश-काल- परिस्थितिले कुनै राष्ट्र वा देशका रीतिरिवाज र सामाजिक राजनैतिक जीवनको चित्रण गर्दैन। कथावस्तुलाई स्वाभाविक बनाउनका लागि उचित वातावरणको चित्रण पनि यसमा पाइदैन। त्यसैले तिलस्मी उपन्यासमा देश-काल-वातावरणको चित्रण अविश्वसनीय र अतिरञ्जनात्मक हुन्छ।^{४५}

२.५.४ भाषाशैली

भाषा र शैली दुई शब्दको समस्त रूप नै भाषाशैली हो। भाषा साहित्यिक अभिव्यक्तिको मार्ग हो। भाषाको यही गुणले वाङ्मय र अन्य कलालाई छुट्याउँछ। भाषाले उपन्यासका सबै तत्त्वहरूलाई सङ्गठित गर्दछ। शैली भाषाका माध्यमले गरिने अभिव्यक्तिको निजी तरिका हो। त्यसै कुनै पनि साहित्यिक कृतिको रचना भाषामै हुने भएकाले यो सबै साहित्यिक विधाहरूको रचनाका लागि नभई नहुने तत्त्व हो। उपन्यासको रचना पनि भाषामै हुने भएकाले यो उपन्यासको लागि नभई नहुने तत्त्व हो। त्यसैले उपन्यासको भाषा सरल, सहज, आकर्षक र मिठासपूर्ण हुनुपर्दछ। जनजिब्रोमा भुण्डिएको भाषामा लेखिएको उपन्यासको भाषा सरल हुन्छ भने जनजीवनमा त्यति नचलेका तथा अप्रचलित शब्दहरूको प्रयोग गरी लेखिएको उपन्यासको भाषा जटिल हुन्छ र त्यो त्यति बुझिने खालको हुदैन।

जासुसी-तिलस्मी उपन्यासको भाषा अत्यन्त सरल र सर्वसाधारणले पनि बुझ्न सक्ने खालको हुन्छ। नेपाली भाषाका जासुसी-तिलस्मी उपन्यासमा खास गरी उर्दू र फारसीका शब्दहरूको ज्यादा प्रयोग हुने गरेको पाइन्छ। तर यस्ता उपन्यासमा बुझ्न सकिने खालका उर्दू र फारसीका शब्दहरूको प्रयोग भएको भेटिने हुदा ती उपन्यासको भाषा र शैली सरल नै हुने गर्दछ। “जासुसी-तिलस्मी उपन्यासका मानवीय र मानवेत्तर पात्रहरू प्रायः एकै खालको भाषा बोल्दछन्। बोलीचालीमा केही भिन्नता नभए पनि बीच-बीचमा श्लोक भन्ने काम चाहि मानवपात्रले नै गरिरहेको हुन्छ।”^{४६}

जासुसी-तिलस्मी उपन्यासमा उपयुक्त श्लोकहरू छन्दमा लेखिएका हुन्छन् तर ती साधारण किमिसकै हुन्छन्। यसका अतिरिक्त भाषामा दरबारियापनको पनि प्रशस्त ख्याल गरिएको हुन्छ।” साधारण भाषाको प्रयोग भए तापनि यस्ता उपन्यासमा काव्यात्मक भाषाका केही-केही भिक्काभिक्की पनि ठाउँ-ठाउँमा पाइन्छ।

२.५.५ उद्देश्य

उद्देश्य पनि उपन्यासका लागि नभई नहुने तत्त्व हो। उपन्यासको रचना कुनै न कुनै उद्देश्य हासिल गर्नकै लागि गरिएको हुन्छ। कुनै उपन्यासमा उपन्यासकारले कुनै सामाजिक, मनोवैज्ञानिक, पौराणिक, ऐतिहासिक आदि जस्ता कथ्य माथि प्रकाश पार्ने उद्देश्य लिएको हुन्छ भने कुनै उपन्यासमा

^{४४} रामकुमार पोखरेल, *सदाशिव शर्माको जीवनी, व्यक्तित्व र औपन्यासिक कृतिको अध्ययन*, अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र त्रि.वि.क्रीतिपुर २०६१), पृ. ३०।

^{४५} हरिहर भण्डारी, *उपन्यासकार सदाशिव शर्माका उपन्यासहरूको विश्लेषण*, अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र २०३३ पृ. ९।

^{४६} ऐजन, पृ. ७।

खास वैचारिकसन्देश दिने उद्देश्यलिएको हुन्छ । कुनै उपन्यासको रचना आनन्द प्राप्तिका लागि वा मनोरञ्जनका उद्देश्यले गरिएको हुन्छ । त्यसै गरी कुनै उपन्यासको रचना उपन्यासकारले यशप्राप्ति, धनप्राप्ति आदि जस्ता उद्देश्य लिएर पनि गरेको हुन सक्छ । यसरी उपन्यासको रचना गरेर उपन्यासकारले कुनै न कुनै उद्देश्य हासिल गर्न चाहेको हुन्छ ।

जासुसी-तिलस्मी उपन्यासको रचना गरेर उपन्यासकारले मुख्य रूपमा पाठकलाई मनोरञ्जन दिने उद्देश्य राखेको देखिन्छ । यस्ता उपन्यासमा खास गरी असम्भव घटनाहरू तथा वास्तविक जीवनमा घट्टनै नसक्ने घटनाहरूको वर्णन गरिने हुनाले त्यसबाट पाठकले मनोरञ्जन नै प्राप्त गर्ने गर्दछन् । त्यसैले जासुसी-तिलस्मी उपन्यासको मुख्य उद्देश्य पाठकलाई मनोरञ्जन प्रदान गर्नु नै हो तापनि प्रतीकात्मक रूपमा समाजमा व्याप्त अन्याय, अत्याचारसाग क्रान्तिको द्वन्द्वलाई प्रस्तुत गरेको पनि पाइन्छ ।

२.६ नेपाली उपन्यास लेखनपरम्परा

पाश्चात्य साहित्यमा नया विधाको रूपमा उदय भएको उपन्यासको इतिहास धेरै पुरानो छैन । युरोपेली भूमिमा रमाइला, छोटो खिस्साबाट सुरु भएको उपन्यास अठारौं शतकमा विकास भएको हो । अङ्ग्रेजी साहित्य, हिन्दी, बंगाली साहित्य हुँदै बीसौं शताब्दीमा नेपाली उपन्यास लेखन परम्परा र पृष्ठभूमि पनि झण्डै पाश्चात्य साहित्यको जस्तै छ । नेपाली उपन्यास लेखन परम्परा पनि संस्कृतबाट नेपालीमा रूपान्तरण गरिएका छोटो-मोटा कथा नै रहेका देखिन्छन् । पूर्वीय साहित्यमा कथाको स्रोत वेद, ब्राह्मण, उपनिषद आदि रहेको स्पष्टै देखिन्छ । यस्तै वर्तमान उपन्यासको स्रोत वा पृष्ठभूमिमा तिनै संस्कृतका ग्रन्थमा अवस्थित आख्यानहरू रहेका देखिन्छन् । यसैले नेपाली उपन्यासको पृष्ठभूमिका रूपमा प्राचीन संस्कृत साहित्यिक परम्परा र यसबाट नेपालीमा अनुवाद गरिएका व्यवहार उपयोगी धर्मसंस्कार, औषधिउपचार तथा उपाख्यान र प्रेमाख्यानलाई लिनुपर्ने हुन्छ । प्राचीन गद्यका सम्पूर्ण रूपलाई नेपाली उपन्यासको पृष्ठभूमि अर्थात् पूर्वपरम्परा मान्न नसकिए पनि तत्कालीन समयमा सुरु भएका कथात्मक लेख रचनालाई यसको पूर्वाधार मान्न भने हामीलाई करै लाग्छ । उपन्यासको यो पूर्व अवस्थालाई औपन्यासिक प्रक्रियाको सुरुवात र पछिका उपन्यास लेख्ने कामको पृष्ठभूमिचरण मान्नु पर्ने हुन्छ । अहिलेसम्मको नेपाली उपन्यास लेखन परम्पराका आधारमा नेपाली भाषाको प्राचीनतम रूप अशोकचल्लको ताम्रपत्र^{१०} लाई मानेर यसको उठान सम्वत् १३१२ देखि भएको ठहर्छ । भाषा सम्बन्धी इतिहासको यो गति र यो क्रम त्यसपछिको अभिलेख आदिको प्रचलनबाट कायमै रहेको देखिन्छ । तिनीहरूबाट भाषिक विकासको परिचय मिल्छ र त्यसको समयलाई अभिलेखकालको संज्ञा दिइन्छ । यसरी अभिलेख र सरकारी कामकाजको भाषाका रूपमा चारपाच सय वर्षको अवधि विताएपछि मात्र नेपाली भाषाले निबन्धात्मक गद्य र गद्याख्यानको रूप प्राप्त गरेको हो । यसै कालको एक फड्को अगाडि बढेपछि नेपाली गद्याख्यानले बामे सर्न थाल्दछ । उसबेलाका विभिन्न विषयका हस्तलिखित गद्यलेखन

^{१०} कृष्णचन्द्रसिंह प्रधान पूर्ववत्, पृ. १९ ।

आचारविचार, औषधीय लेख र केही समाज उपयोगी विषयको आलेखनबाट सर्व प्रथम सुरु हुन्छ । जस्तै :“वाजपरीक्षा (संवत् १७००), वाणीविलास ज्योतिर्विदको ज्वरोत्पत्ति चिकित्सा (सं. १७७३), प्रेमनिधि पन्तको ‘प्रायश्चित्त प्रदीप (सं.१८००) र विभिन्न अर्जीण मञ्जरीहरू गद्याख्यानका ऐतिहासिक उठान हुन् । यसर्थ यिनीहरूलाई नेपाली गद्यको साहित्यिक रूपको प्रारम्भिक झलक मानेर गद्य साहित्यको पूर्वाधार ठान्नु उचित होला । रामभद्र पाध्याको ‘लक्ष्मी संवाद’ (१८५१), सुन्दरानन्द बाडाको ‘त्रिरन्त सौन्दर्य गाथाहरू (१८९०) प्रबन्ध, जीवनी साहित्यको नजिक रहेर साहित्यिक गद्यको प्रारम्भिक विकासको रूपमा उल्लेख्य लेख-रचना हुन् ।”^{४३} यसरी गद्याख्यानको विकास हुने क्रममा विधागत रूपमा उपन्यासको विकास वा लेखनपरम्परा भने “शक्तिवल्लभ अर्यालको महाभारत विराटपर्व (१८२७) बाट भएको ठोकुवा गरिएको छ ।”^{४४}

नेपाली उपन्यासको ऐतिहासिक लेखन परम्परालाई खोज्दा शक्तिवल्लभ अर्यालको ‘महाभारत विराटपर्व (१८२७) गद्याख्यानसम्म पुग्ने चलन छ । नेपाली उपन्यासको विकासक्रममा वि.सं. १८२७ मा अनुदित महाभारतको ‘विराटपर्व’ लेखनबाट सुरु हुन्छ । यहाबाट सुरु भएको नेपाली उपन्यास लेखनपरम्पराले विभिन्न कालखण्ड पार गर्दै अगाडि बढिरहेको छ । यसरी आख्यानशैलीको बीजारोपाणको सन्दर्भमा कथात्मक साहित्यले जरो हाल्न थालेको पदचिह्न उपख्यानको रूपमा विराटपर्व पहिलो नेपाली आख्यान हो । यसपछि विभिन्न स्रोतको समेत जानकारी दिएर नेपाली उपन्यास र उपन्यासकार भन्ने पुस्तकमा कृष्णचन्द्रसिंह प्रधान र साहित्य प्रकाश भन्ने पुस्तकमा केशवप्रसाद उपाध्यायले यस्ता आरम्भिक प्रयासहरूको अनेक नमुना दिएका छन्, जसबाट आख्यानात्मक क्रम कायमै रहेको ज्ञात हुन्छ । “यसक्रमको दोस्रो आख्यानात्मक कृति हो भानुदत्तको हितोपदेश मित्रलाभ (१८३३)^{४५} आख्यान नै भन्न नमिल्ने प्रारम्भिककालीन जमर्को मध्येकै रामभद्र रेग्मीको लक्ष्मी-धर्म संवाद (१८५१) र शक्तिवल्लभकै संस्कृत नाटकको अनुवाद हास्यकदम्ब (१८५५) पनि कथात्मक बाहिर पर्दैन । यस सालको अर्को लोकप्रिय आख्यान हो बैताल पच्चिसी (१८५५) ।”^{४६} “यसरी नेपाली उपन्यास दशकुमार चरित (सं.१८७५), स्वस्थानी व्रतकथा (सं.१८७८), अध्यात्म रामायण (सं. १८९६)^{४७} जस्ता संस्कृतमूलका आख्यानात्मक कृतिहरूबाट विकसित हुँदै माध्यमिक कालमा हरिकृष्णद्वारा रचित र शिवदत्त शर्माद्वारा नेपालीमा अनुदित ‘वीरसिक्का’ (सं.१९४६)^{४८} सम्म आइपुगेर भन् विकसित हुँदै हिन्दीका जासुसी तिलस्मी उपन्यास र त्यसपछि हिन्दी र बंगालीका सामाजिक उपन्यास एवं अङ्ग्रेजी, एसियाली र फ्रान्सेली भाषामा रचित उपन्यासहरूका प्रेरणा र प्रभावबाट वास्तविक औपन्यासिक स्वरूप प्राप्त गर्न सफल देखिन्छ । “यस कालका उपन्यासमा नेपाली जनजीवनका व्यवहारिक वस्तु समेटिएका र साहसिक रोमाञ्चक र वीरतापूर्ण तिलस्मी- जासुसी जस्ता अतिरञ्जनात्मक प्रवृत्तिलाई उतारेको पाइन्छ । यस्ता

^{४१} ऐजन, पृ. १९-२१ ।

^{४२} ऐजन, पृ. २२ ।

^{४३} ऐजन पृ. २४ ।

^{४४} ऐजन, पृ. २२ ।

^{४५} केशवप्रसाद उपाध्याय, पूर्ववत्, पृ. १५७-५८ ।

^{४६} ऐजन, पृ. १५८ ।

प्रवृत्तिले भरिपूर्ण माध्यमिक कालीन उपन्यासहरू वीरसिक्का (अनु.१९४६), महेन्द्रप्रभा (सं.१९५९) 'वीरचरित्र' (सं.१९६०) र चन्द्राकान्ता (१९५६) आदि हुन्।^{४७}

प्राचीन आख्यान र आधुनिक उपन्यासका बीचको सङ्क्रमणकालीन अवस्थामा जे जस्तो औपन्यासिक कृतिको प्रजनन सम्भव थियो, 'वीरसिक्का' त्यसैको उदाहरण हो। विद्वानहरू अनुवादककै रूपमा देखा परे पनि आख्यान र उपन्यासको मध्यवर्ती रचनाका रूपमा यसको निकै महत्त्व छ, भन्दछन् र आधुनिक उपन्यासको आद्य प्रारूपका रूपमा यसको स्मरण गर्दछन्। यसपछि पहिले उपन्यास तरङ्गिणी (सं.१९५९) मा धारावाहिक रूपमा र पछि छुट्टै पुस्तकका रूपमा सदाशिव शर्माद्वारा रचित महेन्द्रप्रभा (सं.१९५९) को नाम आउछ। यो नेपाली उपन्यास लेखन परम्पराको पहिलो मौलिक उपन्यास मानिन्छ। हिन्दीका जासुसी उपन्यासका प्रेरणामा नै भएपनि सचेत रूपले उपन्यास विधाका प्रथम प्रणेता बनेका सदाशिव शर्माको योगदानको ऐतिहासिक महत्त्व छ, तर यसक्रममा गिरीशवल्लभ जोशीको वीरचरित्र (१९६०) को उपेक्षा गर्न सकिदैन। यो सम्बत १९६० मा प्रकाशित भएकाले 'महेन्द्रप्रभा' भन्दा कान्छो देखिए पनि सं. १९५६ मा नै लेखि सकिएकाले लेखनका दृष्टिले त्यसभन्दा जेठो छ। यसको यतिमात्र विशेषता होइन। जासुसी भइकन यो मौलिक पनि छ।^{४८} यसमा पश्चिमी नेपालको पहाडी जीवनको चित्रणका माध्यमबाट तत्कालीन नेपालको राजनैतिक सामाजिक अवस्था व्यङ्ग्यात्मक रूपमा प्रतिबिम्बित छ। यथार्थ र स्वैर कल्पनाको समुचित मिश्रण भएको 'वीरचरित्र' एक विशिष्ट उपलब्धि हो। यसै उपन्यासको लेखन र प्रकाशन पछि नेपाली उपन्यासको माध्यमिक कालमै मौलिक विषयवस्तु र परिवेशलाई आत्मसाथ गरी उपन्यास लेख्न थालियो। नेपाली उपन्यासको आधुनिक कालको ढोका घच्च्याउने श्रेय यही उपन्यासलाई दिए हुन्छ। नेपाली उपन्यासमा मौलिकता र नेपालीपन झल्काउने उपन्यासको लेखन सुरु हुने क्रमसागै वि.सं. १९९१ मा प्रकाशित सरदार रुद्रराज पाण्डेको 'रूपमती' र विष्णुचरण श्रेष्ठको सुमती (१९९३) को प्रकाशनसागै नेपाली उपन्यासले आधुनिक युगमा प्रवेश गर्दछ र विभिन्न धाराका साथ उपन्यास लेखिदै र अनेकौंवादसाग हातेमालो गर्दै विकसित भइरहेको छ।^{४९} यस शोध पत्रको दोस्रो परिच्छेद अन्तर्गत उपन्यासको सैद्धान्तिक रूपरेखासाग सम्बन्धी नेपाली उपन्यास लेखन परम्परालाई सङ्क्षेपमा चर्चा गरिएको छ।

^{४७} ऐजन, पृ. १५८।

^{४८} ऐजन, पृ. १५८।

^{४९} कृष्णचन्द्रसिंह प्रधान, साभा समालोचना, पाँ सं (काठमाडौं : साभाप्रकाशन, २०५८), पृ. ४२५-२६।

तेस्रो परिच्छेद

गिरीशवल्लभ जोशीको परिचय

३.१ जन्म र जन्मस्थान

गिरीशवल्लभ जोशीको जन्म वि.सं. १९२४ साल असोज १९ गते बिहीबार भएको हो भने मृत्यु वि.सं. १९८० साल पौषमा ५६ वर्षको उमेरमा भएको हो भन्ने उल्लेख पाइन्छ। यिनको खास नाम यदुनाथ शर्मा हो तर लेखनका क्षेत्रमा यिनी गिरीशवल्लभ जोशीका नामले प्रसिद्ध छन्। जोशीका बाबुबाजे राजदरबारमा राजवैद्यको रूपमा रहेर काम गरेको हुनाले यिनी शक्तिशाली थिए भन्ने सहजै अनुमान गर्न सकिन्छ; यसका साथै “जोशी ठूलो जिउ भएकाले हिाड्न नसक्ने हुदा ओलिन्काठमा चढेर काठमाडौंका गल्लीहरू चाहर्थे”^१ भन्ने उल्लेखले पनि सम्पन्नताको फलक दिन्छ। बाबु-बाजेको पेशा मुताविक नै यिनले औपचारिक रूपमा नै आयुर्वेदको अध्ययन गरेका थिए भन्ने थाहा पाइन्छ। वि.सं. १९६७ तिर यिनले वैद्य पेशा अपनाएका थिए। यिनको चारैतिर रुचि थियो भन्ने कुरा संगीत, चित्रकला र साहित्य सृजनामा देखाएको चाखले पुष्टि गर्दछ। उनी सात छोरी र छ छोराका बाबु भए भैं बहुभाषाका वक्ता र बहुमुखीप्रतिभा भएका व्यक्ति थिए भनिन्छ। यिनको जन्मस्थानबारे शरदचन्द्र शर्मा भट्टराईले “जोशीको जन्म पितामाताको प्रवासकोमा तीर्थ बासको समयमा मथुरा काशीमा भएको थियो भनेका छन्।”^२ त्यसैगरी घटराज भट्टराईले “गिरीशवल्लभ जोशीको जन्म स्थान काठमाडौं नै हो”^३ भनेका छन् भने तारानाथ शर्माले पनि “जोशीको जन्म काठमाडौंमा नै भएको हो”^४ भनी उल्लेख गरेका छन्।

३.२ गिरीशवल्लभ जोशीको बाल्यकाल

गिरीशवल्लभ जोशीको बाल्यकाल सम्पन्न र सम्भ्रान्त तथा सम्मानप्राप्त परिवारमा बितेको थियो। पिता गंगानाथ र माता वागीश्वरीका काखमा प्रवासको तीर्थबासको समयमा मथुरा र काशीमा उनको पालनपोषण राम्रोसाग भएको देखिन्छ। आफ्ना बाबु र आमाबाट उनले प्रशस्त माया ममता पाएका थिए। गिरीशवल्लभ जोशीले वि.सं. १९४८ सम्म काशीमा नै बसेर आयुर्वेदको अध्ययन गरेका थिए।^५ बनारसको रामघाटमा जोशी परिवारको घर थियो।^६ तसर्थ गिरीशवल्लभका परिवारका सदस्यहरू पनि कहिले यता काठमाडौं र कहिले बनारसको रामघाटस्थित घरमा नै बस्ने गर्दथे। त्यसैले गिरीशवल्लभ जोशीले आमा-बाबुबाहेक परिवारका अन्य सदस्यहरूबाट पनि प्रशस्त माया र ममता पाएको देखिन्छ।

^१ कमल दीक्षित, ‘भूमिका’, वीरचरित्र ले. गिरीशवल्लभ जोशीको (शतवार्षिकी संस्करण), (ललितपुर : जगदम्बा प्रकाशन, २०६०), पृ. क।

^२ शरदचन्द्र शर्मा, गिरीशवल्लभ जोशी र नेपाली वाङ्मयलाई उनको देन, पाँचौं पीढी (२०३८ असोज, वर्ष १, अङ्क २ र ३), पृ. २२।

^३ घटराज भट्टराई, प्रतिभै प्रतिभा र नेपाली साहित्य, (काठमाडौं : नेशनल रिसर्च एशोसियेट्स प्रकाशन २०४०) पृ. ५०।

^४ ताना शर्मा, नेपाली साहित्यको इतिहास, दो.सं. (काठमाडौं : सङ्कल्प प्रकाशन, २०३९) पृ. १४।

^५ शरदचन्द्र शर्मा नेपाली साहित्यको इतिहास (माध्यमिक काल), पूर्ववत्, पृ. २२।

^६ शरदचन्द्र शर्मा, ‘गिरीशवल्लभ जोशी र नेपाली वाङ्मयलाई उनको देन’, पूर्ववत् पृ. २२।

गिरीशवल्लभ जोशीका प्रकाशित कृतिहरूको अध्ययन गर्दा र उनका बारेमा विभिन्न विद्वान्हरूले गरेका खोजअनुसन्धानका आधारमा उनको बाल्यकाल बनारसमा नै बितेको थियो । तसर्थ सम्पन्न र प्रतिष्ठित परिवारमा जन्मिएका गिरीशवल्लभको पालनपोषणमा कुनै किसिमको अभाव नभएको जानकारी पाइन्छ ।^९

३.३ शिक्षादीक्षा

गिरीशवल्लभ जोशीको पारिवारिक पृष्ठभूमि शिक्षित, प्रतिष्ठित र सम्मानप्राप्त थियो । उनका बाबुबाजे शिक्षित भएका हुनाले उनले पनि त्यो वातावरण सहज रूपमा प्राप्त गरेका थिए । शिक्षित र राजवैद्य बाबुका छोरा गिरीशवल्लभ जोशीको आरम्भिक शिक्षा बाबुबाट नै सुरु भएको देखिन्छ । गिरीशवल्लभ जोशीले आयुर्वेद विषयको शिक्षा काशीस्थित कुनै प्रसिद्ध आयुर्वेद पाठशालाबाट वि.सं. १९४८ मा पूरा गरेका थिए ।^{१०}

३.४ बसोबास

गिरीशवल्लभ जोशी पिता-माताको तीर्थवासको समयमा जन्मिएका थिए । जोशी परिवारको बनारसको रामघाटमा आफ्नै घर थियो ।^{११} तसर्थ गिरीशवल्लभ जोशी त्यही जन्मिएको हुनुपर्दछ । शरदचन्द्र शर्माले जोशी मथुरा वा काशीमा र घटराज भट्टराईले काठमाडौंमा जन्मिएका हुन् भन्ने टिप्पणी गरेका छन् । यदि उनी तीर्थवासको समयमा जन्मिएका हुन् भने अवश्य पनि त्यही पुर्खाहरूले बनाईराखेको रामघाटस्थित घरमा नै जन्मिएको हुनुपर्दछ । मथुरा वा काशीमा उनी जन्मेका हुन् भन्ने अरु आधार केही पनि पाइदैन । गिरीशवल्लभ जोशीले वि.सं. १९४८ सालमा प्रसिद्ध आयुर्वेद पाठशालाबाट आयुर्वेद विषयको शिक्षा पूरा गरेका थिए ।^{१२} यी तथ्यहरूबाट उनी २४ वर्षको उमेरसम्म भारतको बनारसमा नै बसेको देखिन्छ । उनको यो २४ वर्षसम्मको बनारस बसाइका क्रममा काठमाडौं-बनारसको आवागमन भने निरन्तर चलिरहेको देखिन्छ । त्यसमा पनि उनी अध्ययनका सिलसिलामा लागेकाले उनको धेरै समय बनारसमा नै बितेको देखिन्छ । उनी काठमाडौं कहिले फर्किए भन्ने कुरा स्पष्ट छैन । सम्भवतः पिताको मृत्युपछि मात्र उनी काठमाडौं फर्किएर बटुटोलस्थित आफ्नो पैतृक घरमा बस्न थालेका हुन् ।^{१३} गिरीशवल्लभ जोशी वि.सं. १९६३ अधिसम्म बटुटोलस्थित पैतृक घरमा सगोल परिवारमा बस्दथे । पछि संयुक्त पारिवारिक स्थिति र बन्दोवस्तबाट विरक्त भई वि.सं. १९६३ सालतिर तीर्थाटन गरी फर्केपछि उनी मूल घरमा नबसी आफ्नो पुर्खाले स्थापना गरेको ज्ञानेश्वर गल्लीमा अवस्थित शिवालयमा रहेको सत्तलमा आई बस्न थालेको थिए भन्ने उल्लेख पाइन्छ ।^{१४} वस्तुतः उनी

^९ ऐजन, पृ. २३ ।

^{१०} शरदचन्द्र शर्मा, 'गिरीशवल्लभ जोशी र नेपाली वाङ्मयलाई उनको देन', पूर्ववत्, पृ. २२ ।

^{११} ऐजन, पृ. २३ ।

^{१२} ऐजन, पृ. २२ ।

^{१३} शरदचन्द्र शर्मा, 'नेपाली वाङ्मय : केही खोजी केही व्याख्या, काठमाडौं : ने. रा.प्र.प्र, २०४४), पृ. १२७ ।

^{१४} ऐजन, पृ. १२८ ।

सत्तलमा नवसी ज्ञानेश्वरमा बाबु-बाजेले बनाएका आफ्नै पुख्र्यौली घरमा आई मृत्युपर्यन्त त्यही बसेको बुझिन्छ ।

३.५ शैक्षिक तथा साहित्यिक सेवा

गिरीवल्लभ जोशी शिक्षाप्रेमी व्यक्ति थिए । उनमा प्रतिभा र लगनशीलता थियो । त्यसैले उनमा भाषा र साहित्यको सेवा गर्ने धोको थियो । उनलाई आफ्नो शरीर ज्यादा मोटो भएकाले परिश्रम गर्न कठिनाई पर्दथ्यो । उनले लेख्ने काम पनि त्यति गर्न सक्तैनथे । त्यसैले उनले घरमै दुईजना लेखनदास राखेका थिए । उनी भन्दै जान्थे र लेखनदासहरू लेख्दै जान्थे ।^{११४} उनले आफ्नो जीवनकालमा कुनै शैक्षिक संस्थाको स्थापना त गरेनन् । पेसाले वैद्य भए पनि वैदाङ्गीको कार्यमा दौडधूप गर्नुभन्दा स्वाध्यायन, लेखन एवं घरैमा पढ्न आउनेहरूलाई पढाउने कुरामा उनी बढी समय दिन्थे ।^{११५}

३.६ साहित्यिक प्रेरणा र प्रभाव

गिरीशवल्लभ जोशी सृजनाका क्रममा उपन्यास, नाटक, प्रबन्धजस्ता विभिन्न विधामा प्रवृत्त भएका छन् । दार्शनिक विषयवस्तुमा आधारित ग्रन्थहरू र विभिन्न टीका, अनुवाद कार्यमा पनि उनी क्रियाशील भएको देखिन्छ ।^{११६} यस्ता कृतिहरूको सृजना गर्नमा उनी विभिन्न व्यक्ति, घटना र परिवेशबाट प्रेरित र प्रभावित भएका थिए । यस कार्यमा आफ्ना बाबु-बाजेबाट उनी अत्यधिक प्रभावित थिए । त्यसैले गर्दा उनले काशीस्थित प्रसिद्ध आयुर्वेद पाठशालाबाट आयुर्वेद विषयको शिक्षा हासिल गरेका हुन् ।

गिरीवल्लभ जोशीले लेखेको 'वीरचरित्र' उपन्यासलाई अध्ययन गर्दा समकालीन नेपाली परिवेशबाट उनले अत्यधिक प्रेरणा र प्रभाव ग्रहण गरेको देखिन्छ ।^{११७} गिरीशवल्लभ जोशी त्यस्तो युगमा जन्मिएका थिए, जुनबेलाका शिक्षित व्यक्तिहरू संस्कृत, अङ्ग्रेजी, उर्दू, फारसी एवं हिन्दीको अध्ययन गर्ने गर्दथे । २४ वर्षसम्मको बनारसको बसाइमा उनले पनि स्वभावतः उपर्युक्त भाषाहरू सिकेका थिए । मोतीराम भट्टले उर्दू भाषामा नाटकहरू ('गुलसनोवर' एवं 'हुस्न अफरोज-आरामदिल') तथा सायरी र गजलहरू लेखेका छन् । त्यसै गरी गिरीशवल्लभले पनि उर्दू, हिन्दीमा गीत गजल एवं उपन्यास ('गिरीशवाणी') समेत लेखेको देखिन्छ । यस पृष्ठभूमिमा गिरीशवल्लभ जोशी उपर्युक्त विभिन्न भाषाका साहित्यकार तथा तिनका साहित्यिक कृतिहरूबाट प्रत्यक्ष-अप्रत्यक्ष रूपमा प्रभावित भएको देखिन्छ । नेपाली भाषामा तिलस्मी ऐयारी प्रकारका उपन्यासको युग सुरु गर्ने अग्रणी व्यक्तिहरूमध्ये गिरीशवल्लभ जोशी र सदाशिव शर्मा अधिकारी (१९३१-१९८३) हुन् । गिरीशवल्लभ जोशीले आफ्ना समकालीन उपन्यासकार सदाशिव शर्माले अनुवाद गरेको 'चन्द्रकान्ता' (प्रथम भाग, १९५६) एवं उनकै मौलिक

^{११४} घट्टराज भट्टराई, पूर्ववत्, पृ. ५१

^{११५} शरदचन्द्र शर्मा, 'गिरीशवल्लभ जोशी र नेपाली वाङ्मयलाई उनको देन', पूर्ववत्, पृ. २३ ।

^{११६} गिरीशवल्लभ जोशी, प्रारम्भदर्पण, (काठमाडौं : देविकानाथ जोशी, २०४४), अन्तिम आवरण, पृ. २२ ।

^{११७} शरदचन्द्र शर्मा, 'नेपाली साहित्यको इतिहास, पूर्ववत्, पृ. २९६ ।

उपन्यास 'महेन्द्रप्रभा' (१९५९) पनि पढ्न पाएका थिए । गिरिशिवल्लभ जोशीले पनि 'वीरचरित्र' उपन्यास यसै समयमा लेखेका थिए । जुन कुरा 'वीरचरित्र' उपन्यासको निम्न पङ्क्तिबाट स्पष्ट हुन्छ ।

उन्डाइस् सय साल छपन्न बुझ्नु संवत् जउन् विक्रमी ।

तेस काल्मा सव यो तयार् हुन गयो लेखी निरन्तर गरी ॥

नाम यस्को पनि वीरचरित्र रहिगो श्रीको कृपाले गरी ।

लंबोदर खुसि भै प्रकाश गरिदिउन् सज्जनहरूमा पनि ॥^{३४}

हिन्दीका उपन्याससाहित्यमा त्यस बेला तिलस्मी-ऐयारी प्रवृत्तिले खैलाबैला मच्चाइरहेको थियो । त्यस बेला हिन्दीमा देवकीनन्दन खत्री (१९१८-१९७०) ले तिलस्मी प्रवृत्तिका उपन्यास लेखिरहेका थिए । उपन्यासकार देवकीनन्दन खत्रीको प्रभाव सदाशिव शर्मा परेको थियो । यी दुई हिन्दी र नेपालीमा तिलस्मी ऐयारी उपन्यास लेखिरहेका उपन्यासकारहरूको प्रभाव गिरिशिवल्लभ जोशीमा पनि परेको देखिन्छ ।^{३५}

गिरिवल्लभ जोशी बनारसमा लामो अवधिसम्म बसेका थिए । त्यो बसाइका क्रममा हिन्दी आख्यान र नाट्यसाहित्यमा प्रचलित रहेको धारावाट पनि उनी अत्यधिक प्रभावित थिए । त्यतिखेर हिन्दी आख्यानका क्षेत्रमा तिलस्मीऐयारी र नाटक क्षेत्रमा 'पारसी थिएटर' वा 'इन्द्रसभा' ले हलचल मच्चाएका थिए । यिनै दुई धारावाट प्रभावित भई गिरिशिवल्लभ जोशी काठमाडौं फर्केका थिए । तसर्थ उनले रचेका आख्यान तथा नाटकमा उपर्युक्त प्रवृत्तिको प्रभाव स्पष्ट रूपमा देखिन्छ ।

उता गिरिशिवल्लभ जोशी वैद्य पेसामा आवद्ध भएकाले उनले आफ्नो पेसा-व्यवसायबाट प्रेरित र प्रभावित भएर चरकसंहिताजस्ता कृतिको अनुवाद पनि गरेका छन् ।

३.७ जागिरे जीवन

गिरिशिवल्लभ जोशीका पिता गङ्गानाथ एवं दाजुहरू शक्तिवल्लभ, राधावल्लभ र यज्ञवल्लभ पनि राजवैद्य भइसकेका थिए । उनीहरूले गोरखा, चिसापानी, रौतहट एवं काठमाडौं चारभन्ज्याडभिन्न प्रशस्त जग्गाजमिन जोडेका थिए । जोशीहरूको परिवार सम्पन्न थियो । यसैले गर्दा गिरिशिवल्लभलाई तुरुन्तै नोकरी गरी हाल्नु पर्ने अवस्था थिएन । गिरिशिवल्लभ जोशी वि.सं. १९६४ पछि सिंहदरबार वैद्यखाना जागिरे भएका थिए भन्ने उल्लेख पनि पाइन्छ ।^{३६} तर यस सम्बन्धमा अन्य जानकारीहरू प्राप्त हुन सकेको छैनन् ।

गिरिशिवल्लभ जोशीले आफ्नो खानदानी पेसाअनुरूप आयुर्वेद विषयको शिक्षा हासिल गरेकाले उनले पनि बाबु-बाजेले अवलम्बन गर्दै आएको वैद्य पेसालाई नै आगालेका थिए । उनको वंशपरम्परामा

^{३४} गिरिशिवल्लभ जोशी, **वीरचरित्र**, पूर्ववत्, पृ. ३५४ ।

^{३५} शरदचन्द्र शर्मा, **'गिरिशिवल्लभ जोशी र नेपाली वाङ्मयलाई उनको देन'**, पूर्ववत्, पृ. २८ ।

^{३६} राजेन्द्र सुवेदी, **नेपाली उपन्यास परम्परा र प्रवृत्ति** (वाराणसी : भूमिका प्रकाशन, २०५३), पृ. ३६ ।

उनीभन्दा अघि कसैले पनि सरकारी जागिर खाएको देखिदैन । गिरीशवल्लभ पनि औपचारिक रूपमा नै वैद्यको सेवामा प्रवेश गरेका थिए । यो कुरा वि.सं. १९६७ मा तत्कालीन राजवैद्य रामदासमार्फत उनले चन्द्रशमशेरबाट सेवा-शुल्कबारे पाएको सनदबाट थाहा हुन्छ । गिरीशवल्लभ जोशीका कान्छा छोराबाहेक अरुले पनि वैद्य पेसा नै आगालेका थिए । कान्छा छोरा देविकानाथ जोशी अध्ययनका क्रममा बम्बईसम्म पुगेका थिए । उनले डावर कलेजबाट एकाउन्टमा चारवर्षे डिप्लोमा कोर्स गरेका थिए । उनी नेपालको प्रथम अडिटर हुन् भनी अहिले पनि उनका छोराणातीहरू गर्वका साथ भन्ने गर्दछन् । यसरी गिरीशवल्लभले आफ्नो वंशपरम्परामा चल्दै आएको वैद्यपेसालाई नै आफ्नो मुख्य पेसाको रूपमा स्वीकार गरेको देखिन्छ ।

३.८ आर्थिक अवस्था

बाबु-बाजेका पालादेखि नै राजवैद्यका रूपमा प्रतिष्ठित हुँदै आएको गिरीशवल्लभ जोशीको परिवार सम्पन्न र सम्मानप्राप्त थियो । गिरीशवल्लभका पिता गङ्गानाथ एवं दाजुहरूको गोरखा, चिसापानी, रौतहट एवं काठमाडौं चार भन्ज्याङ्गभित्र प्रशस्त जग्गाजमिन जोडेका हुनाले जोशीहरूको परिवार आर्थिक दृष्टिकोणले निकै सम्पन्न थियो । गिरीशवल्लभको जन्म र शिक्षादीक्षा नेपालबाहिर नै भएको थियो । त्यसले पनि उनीहरूको सम्पन्नताको सङ्केत दिन्छ । गिरीशवल्लभका अहिले भएका नाति-पनातिहरूको पारिवारिक अवस्थालाई हेर्दा पनि यिनीहरू पहिलेदेखि नै आर्थिक दृष्टिले सुसम्पन्न नै रहेको देखिन्छ ।

बाबु-बाजेको पालादेखि नै बनारसको रामघाटमा पनि गिरीशवल्लभहरूको आफ्नै घर थियो । त्यो घर अहिले अद्वैत संस्था (जहाँ क्षितिजचन्द्र चक्रवर्ती अध्यक्ष रहेका छन्) लाई दिइएको छ । यसबाट पनि जोशी परिवारको सम्पन्नता भल्कन्छ । गिरीशवल्लभले आफ्ना छोराहरूलाई पनि समयअनुसार उचित शिक्षादीक्षा दिएका थिए । वंशमा चल्दै आएको आयुर्वेद विषयको शिक्षा उनले आफ्ना पाच भाइछोराहरूलाई नै दिएका थिए । कान्छा छोरा देविकानाथ भने आफ्नै इच्छाबमोजिम बम्बईमा गएर आधुनिक शिक्षा प्राप्त गरेका थिए । यसबाट पनि गिरीशवल्लभको परिवार शिक्षित र सम्पन्नशाली भएको देखिन्छ । आफ्नो आर्थिक अवस्था बलियो भएकै कारण जोशीले विभिन्न स्थान (ज्ञानेश्वर, चिसापानी, गोर्खा र बनारस) मा शिवालयको स्थापना र तिनमा पूजाआजाको बन्दोबस्त गरेका थिए । यसरी उनले आफ्ना जीवनकालमा गरेका विभिन्न गतिविधिहरू चारजना डोलेको साथमा घुम्नु, आगो बाल्न दाउरामा घिउ हाल्नु, गाई धेरै पाल्नु घरमा प्रशस्त नोकरचाकर राख्नु, शिक्षादीक्षाको उचित अवसर प्राप्त गर्नु आदि का कारण उनको आर्थिक अवस्था सम्पन्न र सम्भ्रान्त देखिन्छ ।

३.९ भ्रमण

गिरीशवल्लभ जोशीको जन्म र शिक्षादीक्षा भारतको बनारसमा भएकाले त्यहाँ बस्दा उनले भारतका विभिन्न तीर्थस्थल र सहरहरूको भ्रमण गरेका थिए । यसबाहेक उनले नेपालका विभिन्न

स्थानमा भ्रमण गरेका थिए । आफ्नो शरीर छरितो भएको बेला घोडामा चढेर नया नया ठाउँको भ्रमण र अवलोकन गर्ने कुरामा उनको रुचि थियो । तर जोशीले भारत र नेपालका कुन-कुन ठाउँको भ्रमण गरेका थिए भन्नेबारे खासै जानकारी भने प्राप्त हुन सकेको छैन ।

३.१० प्रमाणपत्र तथा अनुमतिपत्र

गिरीशवल्लभ जोशीले वि.सं. १९४८ काशीमा आयुर्वेद विषयको अध्ययन पूरा गरेका थिए । अध्ययनका क्रममा जोशी अन्य विद्यार्थीहरूका तुलनामा अत्यन्त मिहिनेती, प्रतिभाशाली र लगनशील छात्र थिए । उनको पढाइप्रति देखिएको अभिरुचिको सम्मानका निम्ति वि.सं. १९४८ मा उनलाई प्रमाणपत्र प्रदान गरिएको थियो । सो प्रमाणपत्र उनलाई श्री १०८ महाराजधिराज रणवीरसिंहले स्थापना गरेको आयुर्वेद पाठशालाद्वारा प्रदान गरिएको थियो । यसबाट उनको अध्ययन संस्थान पनि यही नै हुन सक्ने देखिन्छ ।

गिरीशवल्लभ जोशीलाई वि.सं. १९६७ वैशाख २० गते श्री ३ महाराज चन्द्रशम्शेर जंगबहादुर राणाबाट स्वास्थ्योपचार र त्यसक्रममा लिन पाउने सेवा शुल्कबारे अनुमति पत्र प्रदान गरिएको थियो । त्यस समयमा नेपाली वैद्यहरूले श्री ५, श्री ३ महाराज र श्री कमान्डर इन चीफ को घरमा, अरु भाइ-भाइदार, जागिरे, ढाक्रे, रैती दुनियाको घरमा बिरामी हेर्न जादा फि लिने प्रचलन थिएन । उनलाई माथि उल्लिखित अनुमतिपत्रमा बिरामी हेरी औषधी गर्न जादा लिने फिससम्बन्धी नियम लेखर दिइएको थियो । त्यसमा गिरीशवल्लभ जोशीलाई जसका घरमा जतिपटक गई बिरामी हेरिन्छ त्यतिपटक रु. २ फि लिने, रातमा गए त्यसको दोब्बर लिने र घाटमा गए बिरामी हेरे दोब्बर फि लिने अनुमतिपत्र प्रदान गरिएको छ । उक्त अनुमतिपत्रमा श्री ५, श्री ३ महाराज र श्री कमान्डर इन चीफ कहा बाहेक अरुकहा जादा मात्र माथि उल्लिखित दरले फि लिने भन्ने कुरा लेखिएको थियो ।^{१०}

३.११ कृतिहरू

गिरीशवल्लभ जोशीले वि.सं. १९४८ मा आफ्नो अध्ययन पूरा गरेका थिए । उनले आफ्ना जीवनमा धेरै कृतिहरूको रचना गरेको जानकारी पाइन्छ । तर उनी कहिले र कति वर्षको उमेरदेखि सृजनात्मक कार्यमा प्रवृत्त भएका हुन् भन्ने आधिकारिक जानकारी पाइदैन । जोशीले लेखेका कृतिहरूले उचित सङ्ग्रह, सङ्कलन, तथा संरक्षणको अवसर पाएनन् । तसर्थ उनका कृतिहरू यति नै छन् भन्ने आधिकारिक जानकारी हालसम्म पनि प्राप्त गर्न सकिएको छैन । गिरीशवल्लभ जोशीको प्राप्त र प्रकाशित पहिलो कृतिका रूपमा 'वीरचरित्र' उपन्यास देखिन्छ । यो उपन्यास उनले वि.सं. १९५६ सालमा लेखि सकेका थिए । गिरीशवल्लभले आफ्नो अध्ययन सकिएको (वि.सं. १९४८) अवधिदेखि 'वीरचरित्र' उपन्यासका लेखन सकिएको (वि.सं. १९५६) अवधिसम्मका आठ वर्षको बीचमा अन्य के कति रचनाहरू

^{१०} गिरीशवल्लभ जोशीलाई प्रदान गरिएको अनुमतिपत्रबाट प्राप्त जानकारी ।

लेखे भन्ने कुरा अज्ञात नै छ । 'वीरचरित्र' उपन्यासको आयाम र स्वरूपलाई हेर्दा पक्कै पनि यो एकैचोटि वि.सं. १९५६ मा मात्र लेखिएको होइन । हालसम्म प्राप्त जानकारी र चर्चामा आएका उनका विभिन्न सृजनात्मक र वाङ्मयसाग सम्बन्धित कृतिहरूको विवरण यसप्रकार छ :^{३३}

- (क) वीरचरित्र (उपन्यास, नेपाली), लेखन : १९५६, प्रकाशन : पहिलो भाग १९६० समग्र भाग २०२२ ।
- (ख) बहादुरचरित्र (उपन्यास, नेपाली), लेखन : १९५७
- (ग) प्रारब्धदर्पण (उपन्यास, नेपाली), लेखन : १९६३ तिर प्रकाशन २०४४ ।
- (घ) चन्द्रकलाआदित्यसेन (उपन्यास, नेपाली) अप्रकाशित
- (ङ) गिरीशवाणी (उपन्यास, हिन्दी)
- (च) सिताराम मिलाप (नाटक, हिन्दी), १९६२
- (छ) पशुपतिसभा (नाटक, नेपाली) १९६९
- (ज) सत्यनागचरित्र (नाटक, नेपाली)
- (झ) ईश्वरतत्त्वविवेक (दार्शनिक प्रबन्ध, नेपाली) १९७६
- (ञ) पातञ्जल योगसूत्रको भाष्य (संस्कृत), १९६९
- (ट) विभिन्न देवदेवीका स्तुतिपद्य (संस्कृत)
- (ठ) गोलोकचरित्र (नाटक, हिन्दी)
- (ड) ब्रह्मसूत्रटीका
- (ढ) संसारदर्पण
- (ण) चरकसंहिताको अनुवाद

उपर्युक्त कृतिहरूमध्ये 'वीरचरित्र' र 'प्रारब्धदर्पण' मात्र उपलब्ध छन् । यी बाहेक जोशीका केही रचनाका पाण्डुलिपिहरू आंशिक रूपमा पाण्डुलिपि उपलब्ध भएका कतिपय रचनाहरू पनि अहिलेसम्म अप्रकाशित अवस्थामै छन् ।

३.१२ गिरीशवल्लभ जोशीको औपन्यासिक यात्रा

उपन्यासकार गिरीशवल्लभ जोशीको मूल योगदान नेपाली उपन्यास विधालाई मौलिकता प्रदान गर्नु हो । उपन्यासकार गिरीशवल्लभ जोशीले नेपाली उपन्यासलाई साहित्यमा दिएको योगदान उल्लेखनीय छ । नेपाली उपन्यास लेखनपरम्परा अनुवाद रूपान्तरणकै घेरामा अल्झिरहेको बेला जोशीले नेपालीपन र मौलिकताको बान्की लगाएर नेपाली उपन्यास परम्परालाई समृद्ध र शक्तिशाली बनाएका छन् । वि.सं. १९५६ मा 'वीरचरित्र' उपन्यास लेखेर जोशीले आफ्नो औपन्यासिक यात्रा सुरु गरेको देखिन्छ । वि.सं. १९५६ मा सम्पूर्ण भाग लेखिसकेको वीरचरित्र उपन्यासले वि.सं. १९६० सालमा एउटा भाग (पहिलो भाग) मात्र प्रकाशित हुने अवसर प्राप्त गर्‍यो र पछि कमलमणि दीक्षितको सम्पादकत्वमा वि.सं. २०२२ सालमा सम्पूर्ण भाग प्रकाशित भयो । त्यसैगरी 'वीरचरित्र' उपन्यासको प्रथम भाग

^{३३} गिरीवल्लभ जोशी, प्रारब्धदर्पण, (काठमाडौं: देविकानाथ जोशी: २०४४) पृ. अन्तिम आवरण ।

प्रकाशित भएको एक सय वर्षपछि पुनः जगदम्बा प्रकाशनले शतवार्षिकी संस्करण भनेर यसको तेस्रो संस्करण २०६० सालमा प्रकाशित गरेको छ । यसरी एक शताब्दीको अनतरालमा 'वीरचरित्र' का तीन वटा संस्करणहरू प्रकाशित भएको देखिन्छ ।

'वीरचरित्र' जासुसी-तिलस्मी उपन्यास हो । त्यसैले यसका लेखक पनि जासुसी-तिलस्मी प्रवृत्तिका छन् भन्ने कुरा सहजै बुझ्न सकिन्छ । त्यसै अनुरूपका विषयवस्तु र चरित्रहरू यस उपन्यासमा प्रस्तुत गरिएका छन् । यस उपन्यासमा जे जति चरित्रहरू छन् ती सबै वीर र चतुर छन्, जादुगरी छन्, गुप्तचरी छन् । यसमा नेपाली परिवेश, नेपालीपाराका पात्रहरूको चयन र नेपाली समाज र संस्कृतिको प्रयोगले गर्दा यो उपन्यास मौलिक कहलिएको छ । त्यसैले जोशीलाई तारानाथ शर्माले "पहिलो उपन्यास यात्रामै मौलिक नेपाली उपन्यास लेख्ने पहिला साहित्यकार अर्थात् उपन्यासकार हुन् भनी चिनाएका छन् ।"^{२६} यसरी वीरचरित्रका चरित्रहरू सत् र असत् गरी दुई थरीका छन् । ती दुवै थरी चरित्रले तिलस्मी-जासुसी र वीरतापूर्ण कार्य गरेका छन् । यहा लेखकको सहानुभूति सत्पात्रहरूप्रति छ । सत्पात्रहरूको वीरताको बयान यस उपन्यासमा भएकोले छ ।

गिरीशवल्लभ जोशीको अर्को औपन्यासिक यात्रामा "वि.सं. १९५७ मा बहादुर चरित्र लेखे तर यो आज सम्म प्रकाशनमा आएको छैन । यसको पाण्डुलिपि नै ९० सालको भुइँचालोको मारमा वेपत्ता भएको उल्लेख दीक्षितले वीरचरित्रको भूमिकामा उल्लेख गरेको छ ।"^{२७} यसको वेपत्तासागै अन्य चन्द्रकला आदित्य सेन (लेखन : अज्ञात) र गिरीशवाणी (हिन्दी उपन्यास) लेखन : अज्ञात) जस्ता उपन्यासहरू हराएको चर्चा उल्लेख छ । यिनको उल्लेख अनुसार अपलब्ध दुई उपन्यास र अनुपलब्ध तीन उपन्यास (गिरीशवाणी हिन्दीमा लेखिएको, बिना शीर्षकको नेपाली उपन्यास) गरी यिनका नाममा पाच वटा उपन्यास दर्ता भएका छन् ।

उपन्यासकार गिरीशवल्लभ जोशीको औपन्यासिक यात्रामा अन्तिम पटक उनले लेखेको उपन्यास प्रारब्धदर्पण हो । यो उपन्यासको लेखन वि.सं. १९६७ मा भएको हो भने यो उपन्यास गिरीशवल्लभ जोशीको १२० औं जन्मजयन्तीका सुअवसरमा वि.सं. २०४४ को पौष महिनामा उनका छोरा देविकानाथ जोशीको सक्रियतामा काठमाडौँबाट प्रकाशित भएको हो । यो उपन्यास लेख्नु अघि नै जासुसी-तिलस्मीको खोल ओढाएर प्रतीकात्मक उपन्यास वीरचरित्र लेखेर नाम कमाएका जोशीले आफूलाई यस प्रारब्धदर्पणको आखीभयालबाट प्रारब्धवादी-आध्यात्मवादी दर्शनतिर धकेल्न चाहेको देखिन्छ । कर्मलाई चिनी काम गर्नले नै भविष्य सुनिश्चित हुन्छ भन्ने कुरा प्रस्तुत गर्नु यस उपन्यासको ध्येय हो । त्यसैगरी विद्या र ज्ञानको घमण्ड लिएमा मान्छेको स्तत्व नै नष्ट हुने र भाग्यमा लेखे भन्दा बढी कुनै पनि कुरा प्राप्त नहुने तथ्यलाई पनि रोचक तरिकाले प्रस्तुत गर्नु उपन्यास लेखनको उद्देश्य रहेको देखिन्छ । भाग्यमा लेखेको छैन भने भौतिक वस्तु प्राप्त गर्न जतिसुकै जपतम गरे पनि सम्भव छैन भन्ने जस्ता प्रारब्धवादी विचारलाई प्रस्तुत गर्दै कर्मवादी बन्न यस उपन्यासले प्रेरित गरेको पाइन्छ । यसरी

^{२६} तारानाथ शर्मा, नेपाली साहित्यको इतिहास, पूर्ववत्, पृ. १४ ।

^{२७} कमलमणि दीक्षित, 'भूमिका' वीरचरित्र, (ले . गिरीशवल्लभ जोशी) दो.सं. (काठमाडौँ : जगदम्बा प्रकाशन, २०६०), पृ.ख ।

गिरीशवल्लभ जोशीले धेरै उपन्यास लेखेका छन् । तर उनका 'वीरचरित्र' (१९६०-२०२२) र प्रारब्धदर्पण (१९६७) दुई उपन्यासमात्र उपलब्ध छन् । यही प्रकाशित उपन्यासका आधारमा गिरीशवल्लभ जोशीलाई उपन्यासकारका रूपमा चिन्न र चिनाउन सकिन्छ ।

३.१३ उपन्यासकारका रूपमा गिरीशवल्लभ जोशी

गिरीशवल्लभ जोशी माध्यमिककालीन नेपाली गद्याख्यानका विशिष्ट प्रतिभा हुन् । "जोशी मौलिक नेपाली उपन्यास लेख्ने पहिला उपन्यासकार हुन् भनिएको छ ।"^{२६} यी लगभग विस्मृतिका गर्भमा परिसकेका थिए तर अनुसन्धानदाताले ठूलो प्रयास गरेर यिनको स्रष्टा व्यक्तित्वबारे सर्वसाधारणलाई समेत जानकारी गराए । यिनलाई चिनाउने काम 'वीरचरित्र' को प्रकाशन र त्यसकै भूमिका लेखेर कमल दीक्षितबाट भएको हो । यिनको सृजनात्मक मूल्यलाई चिनाउने काम हृदयचन्द्रसिंह प्रधानले गरे । नाटककार, निबन्धकार, कवि बनेका जोशीको व्यक्तित्व उपन्यासकारका रूपमा सशक्त विस्तारित भएको थाहा लाग्दछ । जोशीले हिन्दी भाषा र नेपाली भाषा दुवैमा उपन्यास लेखेको उल्लेख पाइन्छ । तर उनको प्रकाशित र उपलब्ध औपन्यासिक कृति "वीरचरित्र र प्रारब्धदर्पण मात्र अहिले सम्म प्राप्त छन् । अरु चाहा नब्बे सालको भूझचालाको मारमा बेपत्ता भए भनी कमल दीक्षितले उल्लेख गरेको पाइन्छ ।"^{२७} यही प्रकाशित उपन्यासका आधारमा उपन्यासकारका रूपमा जोशीलाई चिनाउन सकिन्छ ।

(क) मौलिक नेपाली उपन्यासकार

उपन्यासकार गिरीशवल्लभ जोशी मौलिक नेपाली उपन्यास लेखनका हिसाबले पहिलो मौलिक उपन्यासकार हुन् । जोशीको प्रमुख सृजनाक्षेत्र उपन्यास नै हो र उनी माध्यमिककालीन प्रमुख उपन्यासकार हुन् । जोशीले लेखेका उपलब्ध 'वीरचरित्र' र 'प्रारब्धदर्पण' दुवै मौलिक उपन्यास हुन् । गिरीशवल्लभले आफ्ना समान किसिमका परिवेश, घटना, उद्देश्य, भाषाशैली आदि तत्त्वहरूको समायोजन गरेका छन् । यी दुवै उपन्यासमा कथावस्तुको आयोजना अत्यन्त व्यवस्थित र सहज किसिमले गरिएको छ । दुवै उपन्यासको स्वरूपलाई हेर्दा कता-कता जासुसी उपन्यास लाग्नुका साथसाथै संवादलाई हेर्दा नाटकको झल्को लाग्दछ । यी उपन्यासमा प्रयुक्त परिवेश पूर्णतः नेपाली रहेको छ । यी उपन्यासले नेपाली शैलीका चरित्रहरूको सृष्टि गरेको छ साथै विषयवस्तुमा पनि नेपालीपन देखाएको छ । यहाँ नेपाली समाज र संस्कृतिलाई पनि उजागर गरेको हुँदा यी उपन्यासहरू मौलिक भन्न सुहाउने छन् । जसले गर्दा लेखक स्वयम्लै मौलिक नेपाली उपन्यासकारको रूपमा चिनाएको पाइन्छ । यहाँ भएका कतिपय चलन पहिलेका र कतिपय अझै पनि चलन चल्तीमा प्रयोग भइरहेका छन् । जस्तै भयाली पिट्ने, तोपको सलामी दिने, पैसा राखेर ढोग गर्ने वा थैली चढाउने, वनभाक्री, देवभाक्री, भूतप्रेत, डंकिनी, पिशाच लाग्ने चराउने र सञ्चो हुने, मनकामनाको तपस्या गर्ने, पूर्व जन्मका कुरा गर्नु जस्ता अनेकौं घटनाहरूको वर्णन यहाँ पाइन्छ जुन कुराहरू नेपाली मौलिक प्रवृत्तिहरू हुन् । जसलाई आत्मसाथ

^{२६} शरदचन्द्र शर्मा भट्टराई, **माध्यमिक गद्याख्यान**, (काठमाडौं : ने.रा.प्र.प्र. २०१०) पृ. १८४-१८९ ।

^{२७} कमलमणि दीक्षित, **पूर्ववत्**, पृ. ४ ।

गरी उपन्यासकार गिरीशवल्लभ जोशीले उपन्यासहरूलाई आख्यानात्मक मौलिकताले सिंगारेको पाइनाले उनी मौलिक नेपाली उपन्यासकार हुन् भन्ने प्रष्ट हुन्छ ।

(ख) जासुसी-तिलस्मी उपन्यासकार

गिरीशवल्लभ जोशी जासुसी-तिलस्मी पाराका उपन्यासकार हुन् । उनका 'वीरचरित्र' र 'प्रारब्धदर्पण' उपन्यासले जासुसी-तिलस्मी प्रवृत्तिलाई आत्मसाथ गरेको छ । जासुसी-तिलस्मी लेखनको परिपाटी फारसी साहित्य हुँदै हिन्दी साहित्यमा आइपुगेको देखिन्छ । देवकीनन्दन खत्री र दुर्गाप्रसाद खत्रीका हिन्दीमा लेखिएका उपन्यासले अत्यन्तै लोकप्रियताको स्थान ओगटेका थिए । यसरी भारतमा लोकप्रिय भएको जासुसी तिलस्मी उपन्यासाग गिरीशवल्लभ जोशी प्रशस्त परिचित थिए जो बनारसमा अध्ययन गर्न बसेका र बाल्यकाल बनारसमै बिताएका थिए । उनी पनि नेपाली भाषामा यस्तै प्रवृत्ति भएका उपन्यास पढ्न र पाठकलाई पस्किन चाहन्थे । सदाशिव शर्माले देवकीनन्दन खत्रीको संगत गर्ने मौका पाएकाले उनी त्यस्तै प्रकारका नेपाली उपन्यास लेखन कार्यमा प्रवृत्त भएका थिए भन्ने चर्चा पनि पाइन्छ । यति मात्र होइन नेपाली आख्यान परम्परामा 'वीरसिक्का' जस्तो जासुसी तिलस्मी र रोमाञ्चकारी उपन्यास प्रकाशित भइसकेको थियो । यस्तै पृष्ठभूमिमा नै गिरीशवल्लभ जोशीले 'वीरचरित्र' उपन्यासको रचना गरेका थिए । त्यसकारण उनले जासुसी-तिलस्मी प्रवृत्तिलाई पूर्णतया आत्मसाथ गरेको देखिन्छ । यो 'वीरचरित्र' पूर्णत जासुसी-तिलस्मी उपन्यास भएर देखापर्दछ । उपन्यासकै प्रवृत्तिका आधारमा लेखकको प्रवृत्ति झल्किने हुँदा गिरीशवल्लभ जोशीलाई जासुसी-तिलस्मी उपन्यासकार हुन् भनेर किटानी गर्न सकिन्छ ।

जासुसी उपन्यासमा - तन्त्रमन्त्रको प्रयोग गरिदैन ।

तिलस्मी उपन्यासमा - तन्त्रमन्त्रको प्रयोग गरिन्छ ।

यी दुवै उपन्यासमा दुवै तत्त्वको अत्यधिक प्रयोग गरिएको हुनाले यी उपन्यासलाई जासुसी-तिलस्मी धाराको एक सफल उपन्यास मानिन्छ । जासुसी-तिलस्मी उपन्यासमा अद्भूत, कल्पनामय, अलौकिक र आश्चर्यजनक घटनाको तारतम्य गरिएको हुन्छ । त्यसकारण ती घटनालाई समाधान र सञ्चालन गर्न त्यस्तै चरित्रहरूको विधान गरिन्छ । अद्भूत चरित्रद्वारा सम्पन्न भएका विश्वास लाग्दा घटनाहरूको निर्माण गर्न तन्त्र-मन्त्र, जादूबल, टुनामुना सबैको प्रयोग गरिन्छ, जसले गर्दा असम्भव घटनालाई पनि सम्भव तुल्याउँछ । यी सबै तत्त्वहरूको प्रयोग 'वीरचरित्र' र 'प्रारब्धदर्पण' मा भएको हुनाले यी उपन्यास जासुसी-तिलस्मी पाराका हुन् । यिनै उपन्यासभित्रको जासुसी-तिलस्मी प्रवृत्तिलाई गिरीशवल्लभ जोशीले आत्मसाथ गरेको पाइन्छ । जसले गर्दा उनी जासुसी-तिलस्मी पाराका उपन्यासकार हुन् भन्ने प्रष्ट बुझिन्छ ।

(ग) समन्वयवादी उपन्यासकार

गिरीशवल्लभ जोशीको अर्को प्रवृत्ति भनेको समन्वयवादी देखिन्छ । यसमा जादु-टुना, मन्त्रबल, तन्त्रबल र जोखनाका साथमा विज्ञान-प्रयुक्त यन्त्र तथा अस्त्र-शस्त्रका चमत्कार देख्न पाइन्छ । जसको

प्रयोगले जोशीलाई समन्वयवादी उपन्यासकार बनाएको छ । प्रतीकात्मक रूपमा अग्निदत्तलाई तिलस्मीको खोल वा मुकुण्डो लगाएर क्रान्तिद्वारा न्यायको पक्षमा र सुधारको निम्ति आफ्ना सन्देश जनता समक्ष पुर्याएर उनीहरूलाई सजग र सचेत तुल्याउने काम गरेका छन् । जसले गिरीशवल्लभ जोशीलाई एक सशक्त विद्रोही उपन्यासकारका रूपमा चिनाएको छ । भारतमा देवकीनन्दन खत्रीले भैं नेपाली साहित्यमा गिरीशवल्लभ जोशीले बेग्लै 'ऐयार' को चरित्र प्रस्तुत गरेका छन् । तर 'ऐयार' भनेर बेग्लै पात्र राखेका छैनन् । जोशी खत्रीबाट प्रभावित छन् तापनि उपन्यास बनोट र चरित्र विधानका दृष्टिले आफ्नै मौलिकता देखाएका छन् । त्यसैले जासुसी-तिलस्मी परम्परामा पनि केही नौल्याइका साथ जोशी देखा परेका छन् । जसले यिनलाई सदाशिव शर्मा र देवकीनन्दन भन्दा भिन्न मौलिक जासुसी-तिलस्मी तथा समन्वयवादी उपन्यासकारका रूपमा उभ्याएको छ ।

गिरीशवल्लभ जोशी नेपाली साहित्यमा बहुमुखीसाहित्यसाधकका रूपमा देखिन्छन् । उनले साहित्यका उपन्यास, नाटक र कविता जस्ता विविध विधामा कलम चलाएका छन् । यी मध्ये जोशीको प्रमुख सृजनाक्षेत्र उपन्यास हो । उनी माध्यमिक कालका प्रमुख उपन्यासकार हुन् । गिरीशवल्लभ जोशीले नेपाली र हिन्दी भाषामा पनि उपन्यासहरू लेखेका छन् । नेपालीमा उनले 'वीरचरित्र', 'बहादुरचरित्र', र 'प्रारब्धदर्पण' र चन्द्रकला-आदित्यसेन' जस्ता उपन्यासहरूको रचना गरेका छन् । त्यसैगरी उनले हिन्दीमा 'गिरीशवाणी' नाटाको उपन्यास लेखेका छन् । गिरीशवल्लभ जोशीले नेपालीमा चारवटा र हिन्दीमा एउटा उपन्यास लेखे तापनि प्रकाशित र हाल जनसमक्ष उपलब्ध दुईवटा औपन्यासिक कृतिमात्र छन् । जोशीको उपलब्ध र पहिलो उपन्यास 'वीरचरित्र' (लेखन : वि.सं. १९५६, प्रकाशन : पहिलो भाग १९६० र समग्र भाग वि.सं. २०२२ र उनको अर्को प्रकाशित तथा उपलब्ध उपन्यास 'प्रारब्धदर्पण' हो । वि.सं. १९६३ सालतिर लेखिएको यो उपन्यास गिरीशवल्लभका कान्छा छोरा देविकानाथ जोशीको सक्रियतामा वि.सं. २०४४ सालमा मात्र छापिएको थियो । गिरीशवल्लभ जोशीका प्रकाशित र उपलब्ध यी दुई उपन्यासबाट उनी माध्यमिक कालका प्रमुख उपन्यासकारका रूपमा देखा पर्दछन् । उपयुक्त दुईवटा औपन्यासिक कृतिहरूमध्ये पनि 'वीरचरित्र' नै उनको त्यस्तो उपन्यास हो जसबाट उनी आफ्ना पाठकहरूका बीचमा परिचित, प्रतिष्ठित र लोकप्रिय भएका छन् ।

गिरीशवल्लभ जोशी त्यति बेलाका नाटककारका रूपमा पनि चिनिन्छन् । उनले नेपाली तथा हिन्दी भाषामा केही नाटकहरू लेखेका छन् । उनले नेपाली भाषामा 'पशुपतिसभा' (लेखन समय : १९६९) र 'सत्यनागचरित्र' (लेखन समय अज्ञात) समेत दुईवटा नाटकहरू लेखेका छन् । त्यसै गरी हिन्दी भाषामा 'सीताराममिलाप' (लेखन समय : १९६२) र 'गोलोकचरित्र' (लेखन समय अज्ञात) गरी दुईवटा नाटकहरू लेखेको पाइन्छ । गिरीशवल्लभ जोशीका प्राप्त नाटकहरू भनेर शरदचन्द्र शर्माले यी नाटकहरूको नाम उल्लेख गरेका छन् ।^{४८} शरदचन्द्र शर्माले जोशीका उपलब्ध नाटकको अंश भनेर विभिन्न पुस्तकहरूमा ती अंशहरू प्रकाशित पनि गरेका छन् । तर तिनका पूर्ण कलेवर चाहिं यस शोधकार्यका सिलसिलामा उपलब्ध भएनन् । गिरीशवल्लभ जोशीलाई उपर्युक्त नाट्यकृतिका आधारमा उनी नेपाली नाटकका क्षेत्रमा

^{४८} शरदचन्द्र शर्मा, **खोजी अनि व्याख्या**, (काठमाडौं : ने.रा.प्र.२०५६) पृ. १६४ ।

‘इन्द्रसभा’ अथवा फारसी थिएटर नाट्यधाराका प्रयोक्ता पनि हुन् भनिएको छ ।^{६७} त्यसैगरी हिन्दीमा लेखिएका ‘सीताराममिलाप’ एवं ‘गोलोकचरित्र’ नाटकहरू परम्परागत राम र कृष्ण चरित्र विषयक ‘इन्द्रसभा’ परिवारिका गीतिनाटक हुन् भनिएको छ ।^{६८} जे होस्, उपर्युक्त नाट्यकृतिहरूबाट जोशीले आफ्नो नाटककार व्यक्तित्वको समेत परिचय दिएका छन् ।

गिरीशवल्लभ जोशीको साहित्यिक व्यक्तित्वको अर्को पाटो कविव्यक्तित्व हो । गिरीशवल्लभ कवि पनि थिए र उनले लेखेका केही कविता पनि उपलब्ध छन् ।^{६९} गिरीशवल्लभ मोतीरामका समकालीन थिए । उनी पनि माध्यमिककालीन श्रृङ्गारिक कविताधाराबाट प्रभावित कवि थिए । बनारसमा बस्दा वा काठमाडौंमा रहादा गिरीशवल्लभ जोशी मोतीराम भट्टको कवि मण्डलीमा सम्मिलित भएका जानकारीहरू उपलब्ध छैनन् । काठमाडौंमा मोतीराम भट्टको इन्द्रचोक र गिरीशवल्लभ जोशीको वटुटोल छिमेकी टोल नै हुन् ।^{७०} गिरीशवल्लभको बनारस बसाइको समयमा पनि साहित्यमा रुचि राख्ने यी दुई साहित्यकारहरूको भेटघाट र सम्बन्ध हुनुपर्ने हो तर यसबारे कुनै सूचना र तथ्यहरू उपलब्ध छैनन् । मोतीराम भट्ट र गिरीशवल्लभ जोशीका कतिपय प्रवृत्तिहरूमा समानता देखिन्छ, तापनि यी दुईका बीचमा सम्पर्क-सेतु कायम भएको चाहिँ कतै देखिदैन ।^{७१}

गिरीशवल्लभ जोशी आफ्ना रचनाहरूलाई सार्वजनिक गर्नु भन्दा लेखेर आत्मसन्तुष्टि लिनै दिशामा नै लागेको बुझिन्छ । त्यसैले ‘वीरचरित्र’ उपन्यासबाहेक उनका अरु सबैजसो रचनाहरू अप्रकाशित अवस्थामै रहेको देखिन्छ । उता राणाकालीन त्यस समयमा साहित्यिक जगत्मा घटेका अनेक त्रासद पर्वहरूले लेखक-कविताहरूको सातो लिएका कारण गिरीशवल्लभले पनि सायद आफ्ना कृतिहरू अप्रकाशित रहनमै श्रेयष्कर देखेका थिए ।^{७२} यस्तै परिस्थितिले गर्दा गिरीशवल्लभ जोशीको कविस्वरूप पनि अज्ञात र अचर्चित नै रहेको देखिन्छ । अवश्य गिरीशवल्लभ जोशीको बेग्लै कवितासङ्ग्रह छैन, तापनि उनका प्राप्त उपन्यास एवं नाटकका अंशहरूमा जे जति गीत, गजल, दोहा, सोटर, मल्लार, राग मल्लार, ध्रुपद भीमपलासी चौताला, विहाग ठेका, भैरवी आदि पद्यरचनाहरू उपलब्ध छन्; तिनबाट उनको कविव्यक्तित्वको स्वरूप नियाल्न सकिन्छ । यसबाट उनी माध्यमिक कालका कविका रूपमा पनि देखा पर्छन् । यसरी गिरीशवल्लभ जोशीले उपन्यास, नाटक र कविता सृजनमार्फत आफूलाई माध्यमिक कालका बहुमुखी साहित्यसाधकका रूपमा परिचित तुल्याएका छन् ।

गिरीशवल्लभ जोशीको व्यक्तित्वका उपर्युक्त बहुविध पक्षहरूबाहेक नेपाली वाङ्मयको साधनाका क्रममा उनले विभिन्न दार्शनिक प्रबन्ध रचनाका साथै ‘चरकसंहिता’ को अनुवादसमेत गरेको देखिन्छ । तर उनका ती रचनाहरू कुनै पनि छापिएका छैनन् । उनले एकातिर ‘पातञ्जलयोगसूत्रको भाष्य’ रचना गरेका छन् भने अर्कातिर ‘चरकसंहिता’ जस्तो प्रसिद्ध आयुर्वेदसम्बन्धी ग्रन्थको अनुवाद पनि गरेका छन् ।

^{६७} ऐजन , पृ १६४-६५ ।

^{६८} ऐजन , पृ. १६३-६४ ।

^{६९} शरदचन्द्र शर्मा, ‘गिरीशवल्लभ जोशी र नेपाली वाङ्मयलाई उनको देन; पूर्ववत् , पृ . २९ ।

^{७०} ऐजन , पृ . २९ ।

^{७१} ऐजन , पृ. २८ ।

^{७२} ऐजन, पृ. ३० ।

यसबाट उनको बाङ्मयका विविध क्षेत्रमा समेत रुचि रहेको देखिन्छ । यसरी गिरीशवल्लभ जोशीको व्यक्तित्वका अनेक पाटाहरू छन् र उनी आफ्ना जमानाका बहुमुखी साधकका रूपमा क्रियाशील रहेका छन् । जहासम्म उनको व्यक्तित्वको स्पष्ट पहिचानको प्रश्न छ त्यस दृष्टिले चाहि उनी त्यतिखेरका नाम चलेका वैद्य एवम् सफल मौलिक तथा जासुसी-तीलस्मी उपन्यासकारका रूपमा परिचित र प्रतिष्ठित देखिन्छन् ।

चौथो परिच्छेद

विधातत्त्वका आधारमा वीरचरित्र उपन्यासको विश्लेषण

४.१ प्रकाशन

‘वीरचरित्र’ उपन्यासकार गिरीशवल्लभ जोशीको एक चर्चित र जासुसी-तिलस्मी उपन्यास हो । जोशीको यो उपन्यास लेखनका हिसाबले उनको पहिलो उपन्यास हो । जोशीले यस उपन्यासको रचना आफ्नो वासस्थान काठमाडौंको बटु टोलमा बसेर गरेका थिए जुन कुरा उपन्यासकार जोशीले प्रस्तुत उपन्यासको प्रथम भागको अन्त्यमा प्रस्तुत गरेको निम्न श्लोकबाट स्पष्ट हुन्छ :^१

गिरीशवल्लभ भनी नाम् धरेको ।

जोशी उपाध्या भनी थर् भएको ॥

श्री कान्तिपुरमा बटुटोल कह्याको ।

तहा बसी यो रचना गन्याको ॥

प्रस्तुत उपन्यास जम्मा चार भागमा विभाजित छ । ती चारैवटै भागहरू गिरीशवल्लभ जोशीले बटुटोलमा बसेर वि.सं. १९५६ मा लेखिसकेको थिए । आफूले चारै भाग सोही स्थानमा बसी उक्त मितिमा लेखिसकेको जानकारी उपन्यासको चौथो भागमा उल्लेखित निम्न श्लोकबाट स्पष्ट हुन्छ :^२

उण्डाइस् सय साल छपन्न बुझनू संवत् जउन् विक्रमी ।

तेस् कालमा सब यो तयार हुन गयो लेखी निरन्तर गरी ॥

नाम यस्को पनि वीरचरित्र रहिगो श्रीको कृपाले गरी ।

लंबोदरखुसि भै प्रकाश गरिदिउन् सज्जनहरूमा पनी ॥

गिरीशवल्लभ जोशीले आफू जीवित अवस्थामा रहादा ‘वीरचरित्र’ उपन्यासको प्रथम भाग मात्र प्रकाशित गरेका थिए । वि.सं. १९६० मा प्रकाशक पं. नरदेव, मोतीकृष्ण शर्माद्वारा ‘पशुपत-छापाखाना’ मार्फत यो उपन्यास प्रकाशित भएको थियो । यो प्रथम भाग प्रकाशित हुदा उपन्यासकार जोशी स्वयम्ले यसको भूमिकामा लेखेका थिए । उक्त भूमिका निम्नानुसार रहेको छ -

“प्रियपाठक महाशय ! तपाईंहरूका अगाडि सविनय प्रार्थना गर्दछु कि यो ‘वीरचरित्र’ नाम भयाको उपन्यासको पुस्तक मैले तयार गरेको छु यस्मा वीररस शृङ्गाररस, अद्भूतरस, करुणरस, हास्यरस, विभत्सादि रसले पूर्ण भएकोले र आजतक यस्तो ग्रन्थ नेपाली भाषामा अरू तयार नभयाको हुनाले समेत अनेकमानेक रसप्रिय सज्जनहरूलाई अनेकानेक रसले युक्त भयाको यो ग्रन्थ ४ भागमा समाप्त गरेको छु । हाल यो प्रथम भाग मित्रलाभ, नीतिले संयुक्त भयाको अर्थात् दोस्तीवाधी मतलब लिने जुक्तिको दृष्टान्त भएको हुनाले तपाईंहरूका अगाडि समर्पण गरेको छु । यस्मा प्रियपाठकहरूले

^१ गिरीशवल्लभ जोशी, **वीरचरित्र**, दो.सं. (ललितपुर : जगदम्बा प्रकाशन, २०६०), पृ. ८३ ।

^२ ऐजन, पृ. ३५४ ।

शुद्धाशुद्ध क्षमा गरि यस्को खायस गर्नु भयो भन्या विग्रह नीतिले संयुक्त भयाको दोस्रो भाग पनि चाडै नै पं. नरदेव मोतीकृष्ण शर्माद्वारा छपाइ तपाईंहरूका सेवामा समर्पण गर्दछु।”^४

यसरी गिरीशवल्लभ जोशीले ‘वीरचरित्र’ को अर्को भाग पनि छिट्टै प्रकाशित गर्ने कुराको प्रण गरेतापनि बाकी यसका अरु ३ भाग उनको जीवनकालमा प्रकाशित भएनन् । अरु ३ भाग समेत गरी सम्पूर्ण भाग वि.सं. २०२२ मा जगदम्बा प्रकाशन मार्फत प्रकाशित भएको छ ।

‘वीरचरित्र’ उपन्यास तीनपल्ट जन्मियो । सर्वप्रथम प्रकाशित भयो भने सम्पूर्ण भाग अर्थात विग्रह प्रकरण (लडाई गरी आफ्नो मतलब हासिल गरेको चौथो भाग लिएर एकैचोटी वि.स.२०२२ सालमा प्रकाशित भयो । तेस्रो संस्करणमा जन्म लिन खोज्दा भ्रुणमा नै नब्बे सालको भुइँचालोको मार खेप्नु पयो । जसले गर्दा अगाडिको रहेसहेको पनि छुयान्नव्यान्न भयो तापनि ‘वीरचरित्र’ उपन्यासको प्रथम भाग प्रकाशित भएको एकसय वर्षपछि, पुनः शतवार्षिकी संस्करणका रूपमा कठै सहेर भएपनि वि.सं. २७६० मा तेस्रोपल्ट जन्मन सफल भयो । पाठकहरूको खायसकै बलले सय वर्षको अन्तराल पछि वि.सं. २०६० मा यस उपन्यासलाई पाउनु पनि हाम्रो साहित्यको इतिहासै हो ।

यसरी नेपाली साहित्यको माध्यमिक कालको उपन्यासजगतमै मौलिक उपन्यासको दर्जा पाउन सफल उपन्यास वीरचरित्र हो भने मौलिक उपन्यास कारका रूपमा यसै उपन्यासका उपन्यासकार गिरीशवल्लभ जोशी हुन् । ‘वीरचरित्र’ उपन्यास र उपन्यासकार जोशीले नै उपन्यासको अनुवाद रूपान्तरणको प्रवृत्तिलाई तोडेको छन् । वीरचरित्रको संस्करणमा अर्थात प्रकाशनै पिच्छे, सानातिना केही हेरफेर भएको देखिन्छ । त्यसको प्रमाण अधि छापिएको पहिलो भाग र यो पहिलो भागमा दाजी हेर्दा पाइन्छ । जातको कुरामा कतै कुरा खुलाउनलाई होला यसरी थपिएको पनि छ । जस्तो अधिकोमा अग्निदत्त भन्छन् (पे ३८) “यो आचार कस्तो हो हामी लसुन जिम्बु छ्यापी प्याजहरूले भ्रान्तेको आचार खादैनौ यो केराउको आचार पनि भिक्क ।” पछि त्यस वाक्यलाई यस्तो पारिएको देखिन्छ । अरु थोक त बेसै छ यो अचार कस्तो हो, हामी कुमाई उपाध्याय ब्राह्मणहरू लसुन, जिम्बु, छ्यापी प्याजहरूले भ्रान्तेको अचार खादैनौं: यो केराउको अचार पनि भिक्क । (पे. ५३) ।

यसरी पहिलो सम्पूर्ण संस्करणबाट वि.सं. २०६० को शतवार्षिकी संस्करणमा साटिएर प्रकाशित हादा केही वाक्य र शब्दहरू परिवर्तित भएका छन् । त्यस्तो परिवर्तित स्वरूपले ‘वीरचरित्र’ उपन्यासको संरचना र विधातत्त्वलाई भने खलबल्याएको छैन । त्यस्तै नेपाली साहित्यको उपन्यास विधामा जासुसी-तिलस्मी प्रवृत्तिलाई भौतिकताको वान्की हालेर भित्र्याउने ‘वीरचरित्र’ उपन्यास जासुसी-तिलस्मी घटना र चरित्रको स्तम्भ भएर रहेको छ ।

^४कमलमणि दीक्षित ‘भूमिका’, ‘वीरचरित्र’, ले.गिरिशवल्लभ जोशी, ते.सं (ललितपुर : जगदम्बा प्रकाशन, २०६०), पृ. ज ।

यस सम्पूर्ण भागको भूमिका कमलमणि दीक्षितले लेखेको छन् । प्रथम भागमा प्रयोग भएको भाषिक स्वरूपमा सामान्य हेरफेर गरी यो सम्पूर्ण भाग प्रकाशित भएको छ त्यसैगरी 'वीरचरित्र' उपन्यासको प्रथम भाग प्रकाशित भएको एक सय वर्षपछि पुनः जगदम्बा प्रकाशनले शतवार्षिकी संस्करण भनेर यसको तेस्रो संस्करण २०६० मा प्रकाशित गरेको छ ।

४.२ कथावस्तु

उपन्यासको आधार भनेकै कथावस्तु हो, जसको निर्माण सामान्य वा जटिल घटनाहरूको संयोजनबाट हुन्छ । अर्को शब्दमा भन्नुपर्दा घटनाहरूलाई एक अर्कासित उनेर सम्बन्ध जोर्ने र सुसङ्गठिता प्रदान गर्ने काम कथावस्तुले गर्दछ, कथावस्तुको अभावमा उपन्यासको कल्पना पनि गर्न सकिदैन । यसलाई कार्यकारणहरूको तारतम्यपूर्ण सूत्रबद्धस्वरूप अथवा घटनाहरूको सङ्गठन पनि भनिन्छ । 'वीरचरित्र' उपन्यास बढी तिलस्मी प्रवृत्तिको उपन्यास भएकाले यस उपन्यासको कथावस्तु पनि जासुसी-तिलस्मी हुनु आवश्यक ठानिन्छ । यथार्थमा यस उपन्यासको कथावस्तु असम्भव कार्य र अनौठो चमत्कारले भरिएको छ । घटना प्रधान उपन्यासको सर्वश्रेष्ठ उदाहरण भनेकै जासुसी-तिलस्मी प्रवृत्तिले भरिएको हुनु हो । जुन कुरा यस 'वीरचरित्र' उपन्यासमा आदि देखि अन्तसम्म छुत्ताछुल्ल भएको छ । "यस्ता उपन्यासको कथावस्तुको भूमिका अरू उपन्यास भन्दा बढ्ता हुन्छ ।"^४ यस्ता उपन्यासको कथावस्तुमा पाठकहरूले अब अगाडि के हुन्छ भनेर पूर्वानुमान गर्न सक्दैनन् । जुन कुरा वीरचरित्र उपन्यासमा विद्यमान रहेको छ । जासुसी-तिलस्मी उपन्यासको कथावस्तु असम्भव, अति काल्पनिक र अविश्वसनीय घटनाहरूको संयोजनद्वारा हुन्छ, जुन 'वीरचरित्र' उपन्यासमा प्रस्तुत भएको छ । जसलाई यसरी विश्लेषण गर्न सकिन्छ :

कथावस्तु उपन्यासमा घट्ने विभिन्न घटनाहरूको योजनाबद्ध ढाँचा हो ।^५ यो कारण समेत भएको घटनाक्रमको वर्णन हो । तसर्थ उपन्यासलाई गति प्रदान गर्दै तर्क, बौद्धिकता र कल्पनाजस्ता साधनका माध्यमबाट पाठकमा भावी घटनाका बारेमा कौतुहलता, औत्सुक्य आदि जगाउने काम कथावस्तुले नै गरेको हुन्छ । जुन कुरा वीरचरित्र उपन्यासले आत्मसाथ गरी पाठकलाई पटक-पटक जगाउने गर्दछ ।

वीरचरित्र उपन्यासको कथावस्तु जम्मा चार भागमा संरचित छ र यस उपन्यासको कथावस्तु नायक अग्निदत्त र उसको परिवार रिडीको तीर्थयात्रामा निस्केबाट सुरु हुन्छ । यस उपन्यासको पहिलो भागलाई उपन्यासकारले नै मित्रलाभ भाग भनी उल्लेख गरेका छन् । यस पहिलो भागमा अर्कोसाग कसरी दोस्ती गासी आफ्नो लक्ष्य पूरा गर्नुपर्दछ भन्ने रोचक कथाहरू अर्थात् घटनाहरूको प्रस्तुति छ । यस उपन्यासको पहिलो भागमा नायकको करामत देखिन्छ । पहिलो भागमा नै कामुक निधिनीले

^४ कृष्णा मजीठिया, हिन्दी के तिलस्मी वा जासुसी उपन्यास, (जयपुर : पंचशील प्रकाशन , १९७८) , पृ. ६ ।

^५ ऐजन , पृ. १५ ।

आफूलाई भोग्न आग्रह गर्दछे । तर अग्निदत्तले हरेक बहाना बनाएर उसको इच्छालाई पूर्ति हुन दिदैन । यस भागमा निधिनीको सुरक्षार्थ खटिएको वनभक्ताक्रीलाई लागूपदार्थ खुवाएर बेहोस पारी अघोरीको भेष धारण गरेको अग्निदत्तले निधिनीलाई कैद गर्न सफल हुन्छ । त्यसपछि ढुङ्गाको पुतली बनेर बसेका चार राज्यका राजकुमारलाई जिउादो तुल्याएर मुसीकोटे राजकुमारसाग निधिनीकी छोरी मालतीको विहे गराई त्यो किल्ला उनलाई जिम्मा लगाउादछ । त्यसपछि तीन राजकुमारलाई लिएर अग्निदत्त तीर्थाटन हिाड्छ । यसैक्रममा बाटोमा वनभक्ताक्रीलाई काटकुट पारेर अगाडि बढेको अग्निदत्तको रहस्य उनीहरूसाग आएकी चेपाडनीले थाहा पाउछे र त्यहाबाट भागेर गई भए गरेका सबै कुराहरू सुनाभक्ताक्रीलाई सुनाउाछे । सुनाभक्ताक्रीले आफ्नो मीत वनभक्ताक्रीलाई आपत परेको सुनी तुरुन्त अरू भक्ताक्रीहरूलाई पठाउाछ । ती भक्ताक्रीहरूले गाडेको वनभक्ताक्रीलाई भिकेर लान्छन् र औषधी खुवाई बिउताताउाछन् । त्यसपछि भक्ताक्रीहरूले अग्निदत्तकहा पुगेछ भनी जोखाना हेर्छन् र अग्निदत्त आधिखोला पुग्न लागेको कुरो भक्ताक्रीहरूले पत्तो लगाउाछन् । सुनाभक्ताक्री र रिट्ठेभक्ताक्रीले क्रमशः कुाजो लोग्ने र स्वास्नीमानिसको भेष गरेर आधिखोलाको किनारमा आई अग्निदत्तलाई पर्खन्छन् र अग्निदत्तलाई स्वास्नी मानिसको भेष लिएको रिट्ठेभक्ताक्रीले आफ्नो लोग्नेलाई खोला तारिदिन खोज्दा उसले कागजाघाको धूलो अग्निदत्तका शिरमा छर्किदिन्छ, र नीलकण्ठी फूलको विष नाकमा सुाघाइदिएर मन्त्र पढ्दै पारि पुग्दा अग्निदत्त लट्ठिन्छ । कुाजाका पतिपत्नीको भेषमा आएका सुनाभक्ताक्री र रिट्ठेभक्ताक्रीले अग्निदत्तलाई लैजान्छन् । यसरी अग्निदत्तले लतमाया लगायत भिकोर्टे, तन्हौकोटे, मुसिकोटे र ध्वाकोटे राजकुमारहरूसाग मित्रता बााधी आफ्नो काम फत्ते गरेको कथावस्तुको सन्दर्भ यस प्रथम भागमा उल्लेख गरिएको छ ।

उपन्यासको दोस्रो भागलाई विग्रह प्रकरण भनी नाम दिएका छन् । यस खण्डमा आफ्ना शत्रुहरूसाग लडाइ नै गरेर पराजित गरी आफ्नो इच्छा पूर्ति वा मतलब सिद्ध गरेको पाइन्छ । 'वीरचरित्र' को द्वितीय खण्डदेखि ध्वाकोटे तन्हौकोटे, भिकोर्टे वीरहरूले आफ्ना करामत देखाउन थाल्दछन् । सुनाभक्ताक्रीले अग्निदत्तलाई लगेर उल्लेरी लेकको आफ्नो दरवारमा छोरीको बगैचामा फलामको पिंजडामा लाटो बनाएर राखेको थियो । ध्वाकोटे राजकुमार अग्निदत्तलाई उद्धार गर्न जान्छ । तर मसानभक्ताक्रीले त्यो थाहा पाई मोदी बेनीको दोभानमा साधु भेष गरेको ध्वाकोटेलाई बेहोस तुल्याई सुनाभक्ताक्रीकहा पुयाउाछ र त्यहीं उसलाई कालीगंगाको जङ्गलमा गाडिदिन्छ । तर नैनाबहार भोटिनी परिचारीकाहरूले ध्वाकोटेलाई होसमा फर्काउाछन् । नैनाबहार ध्वाकोटेलाई पति बनाउन चाहन्थी । बन्दी पूजाकोठे हरिशङ्करले नैनाबहार वेश्या हो र ऊ टुकुचाप्रसादकी कान्छी पत्नी हो भन्दछन । पूजाकोठे र ध्वाकोटे त्यहाबाट काली तरी भाग्दछन् । त्यहाबाट भाग्दा उनीहरू एउटा अचम्मको तिलस्मी गुफामा फस्न पुग्दछन् जहा १०८ जना मान्छे भेला पारी भैरवलाई बलि चढाउने गरिएको, टिनको छानु र फलामको खामा भएको भूतको घर हुन्छ । ध्वाकोटे र पूजाकोठेले त्यहा सुतेको भूतका दुवै आखा एकैचोटि वासका कम्टेराले फोरिदिन्छन् र त्यहाबाट भाग्दछन् । उनीहरू फेरि तिलस्मी अजिङ्गरको मुखमा पर्दछन् । त्यसभित्र पनि महल हुन्छ जहा टुकुचाकी छोरी वसन्तीबहार सौतेनीआमा नैनाबहारले पोल लगाईदिनाले बन्दी बनाइएकी हुन्छे । वसन्तीबहारले इनार र सुरुड नाघेर आई पीपलको रुख ढाले

तिलस्मी टुट्छ भनेर ध्वाकोटे र पूजाकोठेलाई बताउछे । उसले भने अनुसार तिलस्मी तोड्दै उनीहरू मुस्ताङ्का लामाका भेषमा सुनाभाक्रीको वर्चस्व रहेको ठाउ उल्लेरीमा पुग्दछन् । त्यहा मैयालाई खुसी पारी बगैचामा पूजा गर्ने अनुमति लिएर अग्निदत्तलाई फेला पार्छन् र उसलाई सारस्वत चुर्ण खुवाई बाठो पार्दछन् । मैयालाई दुःखी विष खुवाउछन् र पुनः औषधीले निको पार्दछन् । त्यसको इनामस्वरूप उनीहरूले अग्निदत्तलाई पिंजराबाट बाहिर बगैचाभरि गुम्न पाउने सम्म गराएर फर्कन्छन् । उता बूढो बाबु गणेशदत्तले पनि करामत देखाउन थाल्दछ । उसले हरिशंकरसाग व्यापारी भेषमा गई एउटा वाकसमा रातामाछा चढाउछ र ती माछा बगैचाको पोखरीमा खन्याई अग्निदत्तलाई त्यही वाकसमा हालेर त्यहाबाट भगाउछ । अग्निदत्त बाहिर उम्कन सफल भएपछि पुनः विभिन्न षड्यन्त्रद्वारा र उपायका साथ सुनाभाक्रीसाग लडेर आफू विजयी बनी उसलाई कैद गर्न सफल हुन्छ । यस क्रममा भागेर टुकुचे पुगेको रिट्ठेभाक्रीलाई पनि अग्निदत्तले पक्रने योजना बनाउछ तर उल्टै रिट्ठेभाक्रीले भिरकोटे राजकुमारलाई पक्रेर वाकसमा बन्द गरी लगेको थाहा पाउछ । यसरी विग्रहका सन्दर्भहरूमा सम्बन्धित घटनालाई द्वितीय भागमा प्रस्तुत गरिएको छ ।

‘वीरचरित्र’ उपन्यासको तेस्रो भाग सुहृदभेद प्रकरणमाभ्र आफूबाहेक बाहिरिया दुई जनालाई आपसमा जुधाएर आफ्नो उद्देश्य पूरा गरेको देखाइएको छ । यसमा भिकोटिलाई उम्काउन मुसिकोटे राजकुमार र हरिशङ्करलाई पठाइन्छ । नदी तर्ने क्रममा पानीडुबुवाभूतले तारघाटदेखि एक कोस तलसम्म तानेर दुवैलाई तिलस्मी ओडारमा लैजान्छ । त्यहा भूतको मालिक कृपासुर दैत्य बस्दथ्यो । कृपासुर पाल्पा रिडीको ऋषिकेशको गुफा भित्रको दैत्य राज थियो । उसको आफ्नै भाइ लोहासुरको राज्य खोसिएको थियो । राज्य दिलाईदिने वचन दिएर कृपासुर सहित मुसिकोटे र हरिशङ्कर भाग्दछन् । पूर्व कथाको सिलसिला अटुट बढीरहेकै अवस्थामा त्यहा राजा टुकुचाप्रसाद र मन्त्री कालु दानवका घरमा नाचगानको आयोजना हुन्छ र उनीहरूलाई मोहनीको तमाखु खुवाइन्छ । अन्त्यमा राजा, मन्त्री दुवै गुलाफ बदनलाई विवाह गर्ने इच्छा व्यक्त गर्दछन् । त्यहाका मन्त्री राजादेखि दिक्क भएर अग्निदत्तसाग मिल्छन् । त्यसैक्रममा पाल्पाका राजा मुकुन्दसेनले आक्रमण हुनै लागेको हल्ला सुनिन्छ भनेर किल्लाका भागबाहिर फौज पठाईदिनु पर्दछ भन्ने जाल रचिन्छ । त्यसपछि अगाडिको किल्ला पिपलको रुख काट्दछन् र आफू सहित बसन्तीबहारलाई तिलस्मीबाट मुक्त गर्दछन् । रिट्ठेभाक्रीद्वारा कैद गरिएको राजकुमारलाई मुसिकोटे राजकुमारले छल गरी उम्काएको छ भने स्वयम् अग्निदत्त रिट्ठेभाक्रीसाग लडाइ गर्न गएको छ । यही भागमा टुकुचाप्रसाद र कालोदानवका बीच फाटो पैदा गरी छलद्वारा दुवैलाई कैद गरिएको रमाइलो र साहसिक कटनीतिपूर्ण कथावस्तु रहेको छ ।

वीरचरित्र उपन्यासको चौथो खण्डमा सुलह गरी आफ्नो मतलब हासिल गरेको अवस्थालाई देखाईएको छ । यसै खण्डमा ओडार भित्रको वनमा शिवको पूजा गर्न आएकी नागकन्यालाई अग्निदत्तले देख्दछ । नागकन्याले आफू नाग जाति भए तापनि मनुष्य वा देवगणसाग मात्र आफ्नो विवाह गर्ने प्रण लिएकी हुन्छे । अग्निदत्त उसलाई देखेपछि पहिलोपटक प्रेममा पर्दछ । सो ठाउ ासानो भूतको अधीनमा रहेको धुराक्षसको भूतवन हुन्छ त्यहा विभिन्न चलाखी गरेर अग्निदत्तले नागराजकी कन्यालाई पत्नी

बनाउछ । त्यसपछि ऊ बेलुनमा चढेर रिडी आउछ । जहा बाबु गणेशदत्त विष्णुमन्दिरका मूल पूजारी भएर बसेका हुन्छन् । त्यसै बेलामा अग्निदत्तले सानो भूत र लतमायाको गान्धर्व विवाह गराईदिन्छ । नागकन्याबाट अग्निदत्तको छोरो कुमारदत्त जन्मन्छ ।

रिडी बसेको दुई वर्षपछि पाल्पाली राजा मुकुन्द सेन माघे सङ्क्रान्तिको मेला भर्न रिडीमा आएका हुन्छन् । पाल्पाली फौजको कबाज हेर्न गएको अग्निदत्तले नामुद अलिबर्दी खालाई घोडा दौडमा हराउछ । सिकारमा राजाको हौदामा उफ्रेकी बघिनीलाई तरबारले दुई टुक्रा बनाउछ र राजाको हात्तीमा चढ्छ र त्यही बेला हात्ती तर्सिएर दौडिन्छ । त्यसलाई जङ्गलबीचबाट एकजना महिला रोएको आवाज आउछ । “त्यो को रहेछ, म हेरेर आउछु” भनी अग्निदत्त त्यसतर्फ लाग्दछ । राती तिलस्मी रुखमुनि भुण्ड्याइएको मुर्दा खान खोजिरहेको मदनप्रिया राक्षस्नीको एक हातको मणिको चुरा अग्निदत्तले प्राप्त गर्दछ । उसले त्यो चुरा लगेर मुकुन्दसेनलाई दिन्छ । सो चुरा अन्यन्त मन पराएको मुकुन्दसेनले यसको जोडा ल्याउनेलाई छोरी चन्द्रकलासाग बिहे गरिदिने खबर पठाउछ । आखिर अग्निदत्त नै चुराको जोडा लिन जान कस्सिन्छ र उक्त चुराको जोडा प्राप्त गर्न सफल पनि हुन्छ । चुरा लिन जानेक्रममा सोही रुखमुनि फेरि मदनप्रिया राक्षस्नीलाई पाउछ र उससागै तिलस्मी गुफाभित्र जान्छ । राक्षस्नीले प्यारी ज्यान नाउकी आफ्नी छोरीसाग विवाह गर्ने सर्तमा मात्र चुराको जोडी दिने कुरा गर्छे । उक्त सर्तलाई अग्निदत्तले सहज स्वीकार गर्दछ र प्यारीज्यानसाग विवाह पनि गर्दछ । विवाह पश्चात उसका कोखबाट छोरो ज्वालादत्त जन्मेपछि मणिको चुरा पाएर अग्निदत्त फर्कन्छ । जोडी चुरा पाएको अग्निदत्तले सुनका हजारपात भएको थलकमल पनि सासु मदनप्रियासाग मागेर पाल्पा फर्किन्छ । अग्निदत्त राजा मुकुन्दसेनलाई चुरा र थलकमल दुवै टर्प्याउछ । अग्निदत्तले राजाको वचनबमोजिम चुरा उपलब्ध गराए तापनि मुकुन्दसेनले मन्त्री र सेनापतिका विरोधका कारणले गर्दा वचन पुऱ्याउन सक्दैन । त्यसैले अग्निदत्तले सानो भूतसाग खबर पठाई मुसिकोटे, ध्वाकोटे, भिकोटे तन्हौकोटे, कृपासुर, हरिशङ्कर आदिलाई जम्मा पार्दछ र लडाइ गने तयारी गर्दछ । त्यसै समयमा भिकोटेले मुकुन्दसेनलाई दुःखी विष खुवाउने योजना बनाउछ । अग्निदत्तले त्यसै मौकामा जमान नतोड्ने बाचामा दुःखी विषले छट्पटाएको राजालाई निको पार्दछ । त्यसपछि अग्निदत्त चन्द्रकलालाई तेस्रोपत्नीका रूपमा बिहे गर्छ । त्यसपछि प्रसन्न भएर पाल्पाका राजा मुकुन्दसेनले अग्निदत्तलाई मन्त्री र उसको छोरो कुमारदत्तलाई सेनापति पदमा नियुक्त गर्दछ ।

अग्निदत्तले माहिली पत्नीकी आमा अर्थात् सासु मदनप्रियाबाट फुत्काएर ल्याएको एउटा सुनको थलकमलले नपुगेर राजारानीले अरु दुईवटाको माग गर्दछन् । त्यसपछि अग्निदत्त त्यो प्राप्त गर्न राक्षस राजको दूधपोखरीमा पुग्दछ । त्यहा दिनको एउटा मात्र थलकमल फुल्थ्यो । दिनदिनै त्यहा गएर अग्निदत्तको सहयोमा सानाभूतले चारवटा थलकमल चोरेर ल्याई आफ्नो ठाउमा फर्कन सेते खड्कालाई हवाईजहाज लिन पठाउछ । दुर्भाग्यले गर्दा तिनीहरू कालु खत्रीको सक्रियतामा चोरीमा पक्राउ पर्दछन् । त्यसपछि राक्षसहरू युद्ध गर्न तम्सेका हुन्छन् तर त्यसै बेलामा भाग्यले राक्षसराज विष्णुदत्त (अग्निदत्तको भाइ) लाई आफ्नो मान्छे हो कि भन्ने भान पर्दछ । त्यसै बेलामा मसानदेवीले विष्णुदत्तको

राक्षसरूप पनि हटाईदिन्छे । यसप्रकार उपन्यासको प्रथमखण्डको सुरुमा नै हराएको भाइ विष्णुदत्त र अग्निदत्तको भेटघाट हुन्छ । अचानक युद्ध पनि रोकिन्छ । भाइ विष्णुदत्त राक्षस राज्यको प्रमुख भएकाले अग्निदत्तको राक्षसपट्टिको छोरो ज्वालादत्तलाई त्यहाको गद्दीमा राखेर अग्निदत्त र विष्णुदत्त रिडी फर्कन्छन् । त्यहा बाबु-आमा सहित सब परिवार भेट भएर हरिभजन गर्दै सन्तोषपूर्वक कालक्षेपण गर्न थाल्दछन् । यसरी 'वीरचरित्र' उपन्यासको कथावस्तुको अन्त्य सुखमा अर्थात् मिलनमा गएर समापन भएको छ ।

अतः चारभागमा संरचित 'वीरचरित्र' उपन्यासको कथावस्तु सुनियोजित र व्यवस्थित रहेको छ । त्यसैगरी प्रस्तुत उपन्यासको कथावस्तु सङ्गठन यथार्थ र काल्पनिकताको संयोजन गरेर तयार पारेको देखिन्छ ।

उपन्यासमा गणेशदत्तको कान्छो छोरो विष्णुदत्त राति हिम्मतका साथ मसानघाटमा जान उत्साहित हुनु, त्यहा चितामा बलिरहेको मुर्दाको टाउको फुटी त्यसबाट निस्केको गिदीको धारो विष्णुदत्तको मुखमा पर्नु, मसानदेवी प्रकट भएर विष्णुदत्तलाई शिरफोडा राक्षस बनाउनु, त्यसपछि विष्णुदत्त त्यहाबाट अलप हुनु, गणेशदत्त सहित उसका बाकी परिवार निधिनीको तिलस्मी किल्लामा फस्नु, त्यहा निधिनीले अग्निदत्तलाई पति बनाउन खोज्नु, निधिनीले गणेशदत्त एवम् चार राजकुमारलाई तिलस्मी कलाले ढुङ्गाको पुतली बनाएर राख्नु, अग्निदत्त अघोरीको भेष गरेर वनभाक्री कहाा पुग्नु, अग्निदत्तले आफ्ना बाबु लगायत चार राजकुमारलाई निधिनीको तिलस्मी कला तोडेर पूर्ववत् स्थितिमा ल्याउनु, अग्निदत्तले वनभाक्रीलाई बेहोस बनाएर निधिनीको किल्लाबाट निकाली नाक, कान काटेर जङ्गलमा गाड्नु, सुनाभाक्री र रिट्ठेभाक्रीले क्रमश कुजो लोग्ने मानिस र स्वास्नी मानिसको भेष गरी अग्निदत्तलाई खोला तारिदने अनुरोध गरेपछि खोला तारिदिने क्रममा अग्निदत्तलाई लाटो बनाएर सुनाभाक्रीको किल्लामा पुऱ्याउनु जस्ता आद्भुतिक र आश्चर्यजनक घटनाहरू आएका छन् । जसले गर्दा यस उपन्यासको कथावस्तु जादुगरी वा चटक र जासुसी जस्तो लाग्दछ ।

त्यसैले यस उपन्यासको कथावस्तु जादुगरी वा चटक र जासुसी जस्तो छ । यस उपन्यासको प्रमुख पात्र वा नायक अग्निदत्तले सम्पूर्ण घटनाहरूमा जासुसी र गुप्तचरी माध्यमबाट काम फत्ते गरेको हुनाले यसलाई जासुसी उपन्यास मान्न सकिन्छ । यसमा वर्णनात्मक पद्धति आगालिएको र यो असम्भव घटनाहरूले भरिएको तिलस्मी उपन्यास हो । तर पनि यस उपन्यासमा घटित कथावस्तुलाई विश्वसनीयता सृजना गर्ने प्रयास गरिएको छ । यसमा प्रस्तुत गरिएका विज्ञानका प्रसङ्गले गर्दा कल्पनालाई यथार्थीकरण गर्न सहयोग पुगेको देखिन्छ ।^६ त्यसैगरी जासुसी-तिलस्मी उपन्यासको कथावस्तु एउटा चरित्रनायकको जीवनवृत्तलाई लिएर अधि बढेको हुन्छ । जो यस उपन्यासमा सशक्त रूपमा प्रस्तुत भएको छ । यसको कार्यक्षेत्र पश्चिमी नेपाल हो, यसको कथावस्तु नेपाली, नेपालकै राणाकालीन वस्तुस्थितिको रहस्यमय भ्रमको यो वीरचरित्रमा पाइन्छ । असम्भव घटना र आद्भुतिक पात्रको चयनले यसलाई तिलस्मी उपन्यास बनाएको छ ।

^६ कृष्णहरि बराल र नेत्र एटम, उपन्यास सिद्धान्त र नेपाली उपन्यास, (काठमाडौं : साभा प्रकाशन, २०१६), पृ. ८३ ।

यस उपन्यासको घटनालाई हेर्दा अविश्वसनीय लाग्छ तर यसमा प्रस्तुत घटनाले विश्वास गर्न बाध्य तुल्याएको छ । मानव र मानवेत्तर पात्रहरू (मान्छे तथा भूतप्रेत र राक्षसहरू) एकै ठाउँमा बस्नु, मान्छेले भूतसाग मित्रता गास्नु । (अग्निदत्तले साना भूतसाग मित्रताको सम्बन्ध बनाउनु), मानिस र राक्षसहरू बीच विवाह गर्नु, पूर्वजन्मको कुरा गर्नु, भविष्यका कुराहरू गर्नु जस्ता घटनाहरू अविश्वनीय छन् । मसानघाटमा गएर विष्णुदत्तले मसानको गिदी खानु, मरेको मान्छेको मासु खानु, मरेको लाश बोकेर बिक्री गर्न हिड्नु जस्ता घटना अद्भूत हुन् । यहा उल्लेख भएका सबै ठाउँहरू (बाग्लुङ, पोखरा, रिडी, म्याग्दी, बेनी, भीर्कोट, तनहुँकोट, पश्चिम नेपालका यथार्थिक स्थान हुन् जसले उपन्यासको कथावस्तुलाई सत्यताको लेप लगाएको छ । त्यस्तै बेलुन उड्नु डाइनामाइट पड्काउनु, तिलस्मी कलबाट भेष बदल्नु, मन्त्रद्वारा कार्य गर्नु, डाक्टरको व्यवस्था गर्नु जहाज उडाउनु, डुङ्गा चलाउनु, डाडा डाडामा मोटर कुदाउनु, आधुनिक युद्धको घोषणा गर्नु, एक निभेषमै अफूलाई अलप बनाउनु चाहेको अवस्थामा असम्भव कामलाई पनि सम्भव बनाउनु जस्ता घटना चमत्कारी हुन् । त्यसैले यसमा तत्रबल, मन्त्रबल र जादुको प्रयोग भएको घटना छ भने अर्कातिर विज्ञानका शस्त्र आस्त्रबलको समावेश भएको छ । गणेशदत्तको चरित्रले तत्कालीन पुरुषको परिचय दिन्छ भने जातपात लसुन, जिम्बु खाने नखाने जस्ता कुराहरूको उद्घाटन गरेर नेपाली समाज र सास्कृतिलाई चित्रण गरेको छ । वीरचरित्रमा यस्ता अनेकौं पक्षहरू नेपाली पर्यावरण, पात्र, परिवेश, डरलाग्दा आश्चर्यजनक, अलौकिक, बुद्धिमत्तापूर्ण कार्यकै समिश्रणले गर्दा यसको कथावस्तु सघनतापूर्ण र जटिल रहेको छ । यस प्रकारको कथावस्तुले गर्दा पाठकमा बढी भन्दा बढी आश्चर्य उब्जाउदाँ अब के होला भन्ने जिज्ञासा उत्पन्न गराउने हुनाले यसको कथावस्तु कुतूहलपूर्ण रहेको छ । यस उपन्यासमा घटनाका केही अंशमा उपन्यासकार स्वयम् कथयिता भएर पनि आएका छन् : “ध्वाकोटेले पुजा कोठेसाग पान मसला लिएर चुरोट सल्काउन लागेका थिए, तल मानिसको आवाज आएजस्तो सुनेर कोठेलाई तल जा भनी अहाए ।”

यसरी उपन्यासकार स्वयम् विभिन्न अवस्थामा कथावाचक का रूपमा देखा परेका छन् । उपन्यासकार स्वयम् वाचक बनेर उपस्थित भएकाले यसको कथावस्तुलाई विश्वसनीय र रोमाञ्चकारी तुल्याएको स्पष्ट हुन्छ । यो उपन्यासको कथावस्तु तिलस्मी भएर पनि यथार्थ, काल्पनिक, वास्तवबोधी, रहस्यमय र पहेली जस्ता अनौठो घटनाहरूले भरिएर पनि परिस्थितिसापेक्ष रहेको छ । त्यसैले वीरचरित्र आफैमा एक तिलस्मी र प्रतीकाल्पनिक चित्र हो ।^१

यस उपन्यासको कथावस्तु देशकालसापेक्ष छ तापनि अतिमानवीय तथा मानवेत्तर पात्र र आद्भुतिक वा चमत्कारपूर्ण घटना र परम्परागत कथाभिप्राय वा कथावस्तु रुढिहरूमा आधारित रहेको हुदा विशुद्ध जासुसी-तिलस्मी घटनाहरूले भरिएको छ । जासुसी-तिलस्मी उपन्यासमा अद्भूत, कल्पनामय अलौकिक र आश्चर्यजनक घटनाको तारतम्य गरिएको हुन्छ । त्यसकारण ती घटनालाई समाधान र सञ्चालन गर्न त्यस्तै चरित्रहरूको विधान गरिन्छ । अद्भूत चरित्रद्वारा सम्पन्न भएका विश्वासलाग्दा घटनाहरूको निर्माण गर्न तन्त्रमन्त्र, जादूबल, टुनामुना सबैको प्रयोग गरिन्छ जसले गर्दा असम्भव

^१ कृष्णचन्द्रसिंह प्रधान, नेपाली उपन्यास, साभ्ना समालोचना, पाँ.सं. (काठमाडौं: साभ्ना प्रकाशन, २०५८) पृ. ४२३ ।

घटनालाई पनि सम्भव तुल्याउछ । यी सबै तत्त्वको प्रयोग 'वीरचरित्र' मा भएको छ त्यसले गर्दा यो जासुसी-तिलस्मी उपन्यास हो भन्ने स्पष्ट हुन्छ ।

४.३ चरित्रचित्रण

चरित्रचित्रण पनि तिलस्मी उपन्यासका लागि नभई नहुने तत्त्व हो । पात्र वा चरित्रले नै उपन्यासका घटनाहरूलाई घटाउने काम गर्नका साथै कथावस्तुलाई गति प्रदान गर्दछ । कथावस्तुअन्तर्गतका घटनाहरू पात्र वा चरित्रद्वारा नै घट्ने भएकोले उपन्यासमा पात्रहरूको सर्वाधिक महत्त्वपूर्ण भूमिका रहेको हुन्छ । तिलस्मी उपन्यासका पात्रहरू ऐयारी प्रवृत्तिका हुन्छन् र तिनले असम्भव वा पत्याउने नसिकने कामहरू गरेर देखाउछन् । 'वीरचरित्र' पनि जासुसी-तिलस्मी उपन्यास भएकाले यस उपन्यासका पात्रहरू पनि ऐयारी प्रवृत्तिका रहेका छन् ।

त्यसैगरी जासुसी-तिलस्मी उपन्यासको कथावस्तु एउटा चरित्रनायकको जीवनवृत्तलाई लिएर अधि बढेको हुन्छ । त्यस्तो चरित्रबाट पाठकलाई प्रेरणा प्राप्त हुन्छ र पाठक निस्वार्थभाव लिई अपराधी तथा दुष्टलाई दण्डित गरेर समाजको कल्याणमा लाग्न उत्प्रेरित हुन्छ । यसका अतिरिक्त पाठकमा सहनशीलता र सहिष्णुताको भावना पनि पलाउछ । यस्ता उपन्यासका मुख्य पात्रले दुष्ट तथा अपराधीहरूको खोजी गर्ने साहसपूर्ण कार्यमा अनेक किसिमका कठिनाई तथा आपत विपतको सामना गरेका हुन्छन् । जसले पाठकलाई त्यस्तो सत्मार्गमा लाग्ने प्रेरणा र प्रभाव मिल्दछ ।^३ तिलस्मी उपन्यासका पात्रहरू प्रायः तीन किसिमका हुन्छन् :- मानवीय पात्र, मानवेत्तर पात्र र निर्जीव पात्र । प्रायः यिनै तीन किसिमका पात्रहरू तिलस्मी उपन्यासमा हुने भएकाले त्यस्ता उपन्यासमा मुख्य रूपमा मानवीय र मानवेत्तर पात्र वा चरित्रको नै चरित्र-चित्रण गरिन्छ ।

'वीरचरित्र' तिलस्मी उपन्यास भएकाले यो उपन्यासमा तिलस्मी उपन्यासले अपेक्षा गर्ने खालकै पात्रहरूको उपस्थिति रहेको छ । 'वीरचरित्र' उपन्यासमा मानव र मानवेत्तर दुवै किसिमका पात्रहरू रहेका छन् । वीरचरित्रका मानवेत्तर पात्रलाई तीन भागमा वर्गीकरण गरिन्छ :- अतिमानवीय, निर्जीव र पशुपंक्षी । अतिमानवीय पात्र अन्तर्गत अप्सरा, भ्रात्री डङ्कनी, बोक्सी, भूतप्रेत, मसानदेवी, छौडा आदि आएका छन् । निर्जीव पात्रअन्तर्गत तिलस्मी तहरखाना, तिलस्मी घर, ढुङ्गाका मूर्तिहरू, ढुङ्गाका पुतलीहरू, पित्तलको भालु तथा सिंह आदि रहेका छन् । त्यसैगरी पशुपंक्षी पात्र अन्तर्गत कुकुर, बिरालो, हात्ती, सिंह, काग, बाघ, गाई, गिद्ध, चराहरू, बिच्छी, भालु, मृग, सर्प, सागर, स्याल आदि देखापर्दछन् । 'वीरचरित्र' तिलस्मी उपन्यास भएकाले यसमा प्रयुक्त सबै प्रकारका पात्रहरूले अनौठा र आश्चर्यजनक

^३ महेन्द्र मखनलाल शर्मा, हिन्दी उपन्यास सिद्धान्त और विवेचना, (आगरा : साहित्यरत्न भण्डार, १९६३) पृ. १२६ ।

काम सम्पन्न गरेका छन् ।^४ यहाँ प्रमुख मानवपात्र र केही अतिमानवीय पात्रको चारित्रिक विशेषताहरूको तथा उपन्यासको पात्र विधान गरिएको छ ।

क्र.सं	पात्र/चरित्र	लिङ्ग	भूमिका	प्रवृत्ति	स्वभाव	आसन्नता	आव द्धता
जा	अग्निदत्त	पुरुष	प्रमुख	अनुकुल	स्थिर	मञ्चीय	बद्ध
द्वा	गणेशदत्त	पुरुष	प्रमुख	अनुकुल	स्थिर	मञ्चीय	बद्ध
घा	निधिनी	नारी	अतिमानवीय	प्रतिकुल	स्थिर	मञ्चीय	बद्ध
द्वा	वनभक्ताक्री	पुरुष	अतिमानवीय	प्रतिकुल	स्थिर	मञ्चीय	बद्ध
छा	विष्णुदत्त	पुरुष	सहायक	अनुकुल	गतिशील	मञ्चीय	बद्ध
टा	सुनाभक्ताक्री	पुरुष	अतिमानवीय	प्रतिकुल	स्थिर	मञ्चीय	बद्ध
ठा	मसानभक्ताक्री	पुरुष	अतिमानवीय	प्रतिकुल	स्थिर	मञ्चीय	बद्ध
डा	रिट्ठेभक्ताक्री	पुरुष	अतिमानवीय	प्रतिकुल	स्थिर	मञ्चीय	बद्ध
ढा	गणेशदत्तकी ब्राम्हणी	नारी	सहायक	अनुकुल	स्थिर	मञ्चीय	बद्ध
ज्ञण	टुकुचाप्रसाद	पुरुष	अतिमानवीय	प्रतिकुल	गतिशील	मञ्चीय	बद्ध
ज्ञजा	मुसीकोटे	पुरुष	सहायक	अनुकुल	गतिशील	मञ्चीय	बद्ध
ज्ञद्वा	तनहुकोटे	पुरुष	सहायक	अनुकुल	गतिशील	मञ्चीय	बद्ध
ज्ञघा	ध्वाकोटे	पुरुष	सहायक	अनुकुल	गतिशील	मञ्चीय	बद्ध
ज्ञद्वा	भिर्कोटे	पुरुष	सहायक	अनुकुल	गतिशील	मञ्चीय	बद्ध
ज्ञछा	मालती	नारी	सहायक	अनुकुल	स्थिर	मञ्चीय	मुक्त
ज्ञटा	चम्पाकली	नारी	सहायक	अनुकुल	स्थिर	मञ्चीय	मुक्त
ज्ञठा	बसन्तबहाड	नारी	सहायक	अनुकुल	स्थिर	मञ्चीय	मुक्त
ज्ञडा	गुलाफवदन पातर	नारी	सहायक	अनुकुल	स्थिर	मञ्चीय	मुक्त
ज्ञढा	कनकप्रभा	नारी	सहायक	अनुकुल	स्थिर	मञ्चीय	मुक्त
द्दण	मदनप्रिया	नारी	अतिमानवीय	अनुकुल	स्थिर	मञ्चीय	मुक्त
द्दजा	राजामुकुन्दसेन	पुरुष	गौण	अनुकुल	गतिशील	मञ्चीय	मुक्त
द्दद्वा	खोलेभक्ताक्री	पुरुष	अतिमानवीय	प्रतिकुल	गतिशील	नेपथ्य	मुक्त
द्दघा	खातेभक्ताक्री	पुरुष	अतिमानवीय	प्रतिकुल	गतिशील	नेपथ्य	मुक्त
द्दद्वा	सेनापति	नारी	गौण	प्रतिकुल	गतिशील	नेपथ्य	मुक्त
द्दछा	लतमाया	नारी	सहायक	अनुकुल	स्थिर	मञ्चीय	बद्ध

अन्य गौण पात्रहरू - डङ्किनी, तहविलल्दार, जनाना, बङ्गालिनी, तेलियावीर, कुकुर, वीर, हरिशंकर, नैनावहार, घण्टाकर्ण राक्षस, कृष्णमुख राक्षस, बोक्सी, छौंडा, कामाक्षा, डाक्डर्नी, चेपाङ्नी, थरुनी, लामाहरू, धामी, कुमारदत्त, ज्वालादत्त जस्ता अन्य नेपथ्य तथा सूच्य पात्रहरू पनि रहेका छन् ।

(क) अग्निदत्त

अग्निदत्त 'वीरचरित्र' उपन्यासको प्रमुख नायक पुरुष पात्र हो । गणेशदत्तका दुई भाइ छोराहरू मध्ये ऊ जेठो छोरो हो । उसैले गरेका बहादुरी र साहसिक क्रियाकलापकै आधारमा उपन्यासको नामकरण पनि गरिएको छ । कृष्णचन्द्रसिंह प्रधानले नेपाली उपन्यास र उपन्यासकार भन्ने पुस्तकमा यस उपन्यासका नायक अग्निदत्तलाई असत्य, अन्यायकी अवतार निधिनीका विरुद्ध निरन्तर संघर्ष गर्ने न्याय र विवेकको प्रतीक मानेका छन् । अग्निदत्त अत्यन्त चतुर हुनाका साथै आज्ञाकारी पनि छ । ऊ दुःखमा कहिल्यै विचलित भएको छैन बरु धैर्य र साहसका साथ आफ्ना मार्गमा देखापरेका बाधा व्यवधानसाग

^४ कृष्णचन्द्रसिंहप्रधान, नेपाली उपन्यास र उपन्यासकार, पूर्ववत्, पृ. ४६ ।

वीरतापूर्वक लडेर आफ्नो गन्तव्यसम्म पुग्न सफल भएको छ । ऊ ब्राह्मणको छोरो भएकोले धर्मकर्ममा पनि उत्तिकै आस्था र निष्ठा राख्छ । अग्निदत्तले ब्राह्मणले नित्यकर्मका रूपमा गर्नुपर्ने कार्यहरू नगरी कहिल्यै खाना खादैन । ऊ परम्परावादी विचारधाराको व्यक्ति हो भन्ने कुरा उपन्यासमा ब्राह्मणले लसुन, जिम्बु, छ्यापी, प्याजले भानेको अचार खान हुदैन भनेर उसले कामाक्षालाई भनेका कुराबाट स्पष्ट हुन्छ । आफ्नो कार्यसिद्धिका निम्ति अग्निदत्तले आफ्नो नाम र भेष बदलेर विपक्षलाई छुकाई आफ्नो कब्जामा पार्छ । उसलाई राजनीति र राज्य सञ्चालनका सबै कुराहरूबारे राम्रो ज्ञान छ । अग्निदत्त आफ्नो काम र कर्तव्यबाट कहिल्यै विचलित भएको छैन । निधिनी जस्ता व्यभिचारिणी र भोगविलासमा प्रवृत्त रहने आइमाईको इच्छालाई पनि उसले निस्तेज बनाइदिएको छ । परिस्थिति अनुसार बेलाबखतमा अन्य पात्रहरूसाग शास्त्रका कुरा गरेर उनीहरूको मानसिक परिवर्तन गर्न सक्ने सामर्थ्य राख्छ र ऊ उपन्यासको सुरुदेखि अन्त्यसम्म आदर्श व्यक्तित्वका रूपमा देखापर्छ । उसले कुराकानीका क्रममा गरेका धर्मसम्बन्धी छलफलका केही नमुना यस प्रकार छन् :

“आज राती मैले अनौठो स्वप्न देखेको छु । उच्च जातले नीच जातसाग स्वप्न नकहनु कह्यो भने निस्फल हुन्छ, भनी शास्त्रमा लेखेको हुनाले र तिमीहरू क्षेत्री हुनाले मैले तिमीहरूलाई स्वप्न भन्न भएन । तसर्थ शिवजीको सामुन्ने म स्वप्न भन्छु । देवतालाई स्वप्न सुनाए पूरा फल पाइन्छ भन्छन् ।”^{१०}

“आपत परेका बखतमा पतिव्रता स्त्रीले पनि पुरुषलाई छोएमा दोष छैन भनी धर्मशास्त्रमा लेखेको छ ।”^{११}

अग्निदत्तले लतमायाको सहयोगबाट निधिनीले तिलस्मी षड्यन्त्रद्वारा सिलानदीको जल हालेको तलाउमा पत्थरको मूर्ति बनाएर राखेका चार पुरुषलगायत आफ्ना बाबु गणेशदत्तलाई सो तिलस्मी बन्धनबाट मुक्त गराउछ । अग्निदत्त अरुलाई अन्याय र दुःख नदिने तथा अर्काको वेदनालाई पनि बुझेर समस्याको समाधान गरेरै छाड्ने खालको चरित्र हो । उसले आफ्नो शरणमा पर्न आएका जोसुकैलाई पनि शरण र न्याय दिएको छ । उपन्यासमा वनभ्माक्रीकी छोरी मालतीको उमेर पुग्दा पनि विवाह भएको हुदैनन् । उसको विवाहको नहुनाको मुख्य कारण बाबु-आमाको वेवास्ताले गर्दा नै हो भन्ने कुरा थाहा पाएर अग्निदत्तले वनभ्माक्रीलाई बेहोस बनाई आफूले उसको भेषभूषा लगाई रूप परिवर्तन गरेर वनभ्माक्रीजस्तै बनी मालतीको विवाह मुसिकोटे राजकुमारसाग टुकुचाप्रासदकी छोरी बसन्तवहारको र पातर गुलाफावदनको ववाह ध्वाकोटेसागै गरिदिन्छ । भिरकोट राजकुमारसाग रुकुमका राजाकी छोरी कनकप्रभाको विवाह गरिदिन्छ ।

यसरी अग्निदत्त प्रस्तुत उपन्यासमा सुरुदेखि अन्त्यसम्म नै एउटै उद्देश्य र विचारमा अडिग रहने स्थिर पात्रका रूपमा देखापर्छ । ऊ कहिल्यै पनि काातर र डरछेरुवा कुरा गर्दैन । उसले आफ्ना प्रतिद्वन्दी पात्रहरूलाई सुरुदेखि नै पराजित गरेको छ । अग्निदत्त स्वयम्ले पनि तीनवटीसाग विवाह गरेको छ । उसले पहिलो विवाह नागकन्यासाग, दोस्रो विवाह राक्षसीकन्यासाग र तेस्रो विवाह राजा मुकुन्दसेनकी छोरीसाग गरेको छ । अग्निदत्त मानवीय पात्र भएर पनि भूत, प्रेत, राक्षस, नाग आदि अदभूत र अलौकिक

^{१०} गिरीशवल्लभ जोशी, **वीरचरित्र**, दो.सं. (ललितपुर : जगदम्बा प्रकाशन , २०६०) , पृ. २७७ ।

^{११} ऐजन, पृ. ३०९ ।

पात्रहरूसाग विवाह, सम्भौता र सहचार्य गर्दछ । अग्निदत्तका यस्ता अतिरञ्जनात्मक, असम्भव क्रियाकलाप र असम्भव क्रियाकलापले नै यस उपन्यासलाई जासूसी-तिलस्मी बनाएको छ । अतः अग्निदत्त 'वीरचरित्र' उपन्यासको बद्ध मञ्चीय तथा अनुकूल चरित्र हो ।

(ख) गणेशदत्त

गणेशदत्त पनि 'वीरचरित्र' उपन्यासको अर्को मुख्य पात्र हो । उसले पनि उपन्यासको सत्पक्षको प्रतिनिधित्व गरेको छ । ऊ अग्निदत्तको बाबु हो । ऊ एक आदर्श पिता र पतिका रूपमा चित्रित छ । ऊ उदार र परोपकारी छ । उसले आफ्नो भएको धन सम्पत्ति सबै आफ्ना दाजु, भाइ, नाताकुटुम्बलाई दान दिई आफू रिडीमा तपस्या गर्न हिाडेबाट उसको उदारताको परिचय मिल्दछ । उसले अर्काको दुःखलाई आफ्नै दुःख सम्भेर अरुलाई सहयोग गर्ने गर्दथ्यो । ऊ उपन्यासको सुरुदेखि अन्त्यसम्म नै एउटै विचार धारामा स्थिर रहेको पात्र हो । गणेशदत्तले आफ्ना दुई छोरा र पत्नीलाई अत्यन्त धेरै माया गर्थ्यो । ऊ जीवन भोगदा आईपर्ने समस्याहरूबाट विचलित नभई धैर्यपूर्वक हिम्मतका साथ बस्ने पात्र हो । उपन्यासका सुरुमा धनसम्पत्ति दान दिएर रिडीमा तपस्या गर्न हिाडेको गणेशदत्त अन्त्यमा आफ्ना छोरा, बुहारी र पत्नीका साथमा रिडीमा पुगेर हरिभजन गरेर आनन्दले बसेको घटनाबाट ऊ सांसारिक मोहबाट विरक्त भई आध्यात्मिक विचारमा रमाउने व्यक्तिको रूपमा उपस्थित भएको छ । गणेशदत्त छोराहरूले दुःख पाएको बेलामा असह्य वेदना अनुभव गरी छटपटाएर मर्ने कुरा गर्दछ । ऊ नित्य पूजाआजा नगरी केही नखाने र आफूसाग जे छ त्यसैमा सन्तोष मान्ने चरित्र हो । उसले घरछाडेदेखि रिडी पुगुन्जेलसम्म जङ्गलका विभिन्न किसिमका कन्दमूल खाएर नै प्राण धानेको देखिन्छ । गणेशदत्त पनि आफ्नो लक्ष्य प्राप्तिका निमित्त विभिन्न किसिमका भेष बदलेर प्रस्तुत भएको छ । उसले छोरो अग्निदत्तलाई सुनाभाक्रीजस्तो बदमासले नेल ठोकेर राखेको अवस्थामा बाकसमा माछा बोकेर व्यापारिको भेष गरी सुनाभाक्रीकहा पुगेर सोही बाकसमा अग्निदत्तलाई हाली उम्काउनेजस्तो चलाखीपूर्ण काम पनि सम्पन्न गर्न सफल देखिन्छ । उपन्यासमा गणेशदत्तले अग्निदत्तलाई शत्रुको पन्जाबाट उम्काउन गरेको प्रयास उल्लेखनीय देखिन्छ । ऊ पनि सत्पात्र हो । उपन्यासको सुरुदेखि अन्त्यसम्म देखापर्ने गणेशदत्त मञ्चीय तथा बद्ध पात्र हो । जासूसी-तिलस्मी उपन्यासमा पात्रहरू सबै र सर्वत्र एकै प्रकारका आश्चर्यजनक कार्य गर्न सक्ने खालका हुन्छन् । यस्ता उपन्यासका पात्रहरू आवश्यकता अनुसार नाम र भेष बदलेर उपस्थित हुन्छन् ।^{३६} त्यस्तै गणेशदत्त पनि कही पुजारी कही बाबाजी त कहीं व्यापारी बनेर आफ्नो मतलब पूरा गर्ने सत्चरित्र हो

(ग) निधिनी

निधिनी 'वीरचरित्र' उपन्यासकी अतिमानवीय स्त्री पात्र हो । यस उपन्यासमा निधिनीको चरित्रले राणाशासनको शासकीय भल्को देखाउछ । ऊ मालतीको आमा र वनभाक्रीकी पत्नी हो । ऊ

^{३६} सुषमा प्रियदर्शिनी, 'हिन्दी उपन्यास,' दिल्ली : राधाकृष्ण प्रकाशन १९७२, पृ. ४० ।

पारिवारिक उत्तरदायित्वबाट विमुख छे । छोरी र पतिको चाहनालाई उसले वेवास्ता गरेकी छे । वनभाक्कीले उसका निम्ति नोकरचाकर तथा २०० जना वीर आठपरियाको व्यवस्था गरिदिएको थियो । निधिनीको चरित्रका बारेमा उसको घरमा भाडा माभने काम गरेर बसेकी लतमाया यसो भन्दछे :

“गुरुमा भने गुरुलाई छुकाई परपुरुषसाग सुखभोग नगरी उनको मन राजी हुादैन । परपुरुषलाई ल्याई एकदुई दिन भोग गरिसकेपछि सिलानदीको जल हालेर एउटा तलाउ छ, त्यसमा नुहाएर पत्थरको मूर्ति तुल्याएर जग्गाजग्गामा जडिदिन्छिन् । यो बगैँचामा जग्गाजग्गामा हुड्गाका पुतली जडिएका जो देख्नुहुन्छ, ती सबै गुरुमाले भोग गरेका पुरुष परपुरुष हुन् ।”^{३४}

त्यसैगरी उसको चरित्रबारे उसैले अग्निदत्तसाग भनेका निम्न कुराबाट पनि निधिनीको चरित्र स्पष्ट हुन्छ :-

“तपाईंसित सुखभोग - विलास गर्नाको इच्छा गर्छु । पाल्नुहोस मेरा यही सिंहासनमा राज गर्नुहोस ! तपाईं र म यही बसौं ।”^{३५}

“शास्त्रमा विहे आठ प्रकारको छ भने दैवी विवाहमा पो विहे, दान, दुलही अन्माउनको टन्टा रहन्छ । गान्धर्व विहे गरेत केही कुराको पनि दुःख पर्दैन ।”^{३६}

“अग्निदत्त पन्तलाई यहा बोलाएकी थिए । दुई घडी निजसाग सुखभोग गरा भनी कुरा गर्दा त सारै टुप्पिएर त्यसले कुरा गऱ्यो, कसो गर्ने हो ।”^{३७}

त्यस्तै निधिनीकी छोरी मालती स्वयमले आमाको चरित्रबारे यसो भन्दछे - मेरो विवाह कसो गरी हुन सक्छ र ? मेरा बाबा वनभाक्की दिनभर गाजा खाएर आफ्नो कुटीमा पूजापाठ गरी दिन रात कुटीमा बिताउछन्, उनलाई मेरो विवाहको खोजखबरै केही छैन । आमालाई जति तरुना पुरुष देखिन्छ आफैँलाई चाहिन्छ ।”^{३८}

यस उपन्यासकी असत्पात्र निधिनीका यसप्रकारका भनाइ र व्यवहारबाट ऊ कामासक्त र ज्यादै व्यभिचारिणी आइमाईका रूपमा देखापर्दछे । उसले अग्निदत्तलाई आफ्नो वशमा पार्नका निम्ति अग्निदत्तकी आमालाई अपहरण गरी लुकाएर अनेक प्रकारका दुख र यातना दिएको छे । तसर्थ उसलाई नीच, हडी र एकोहोरो स्वभाव भएकी स्त्रीपात्रका रूपमा चिनिन्छ । निधिनीले राणाशासनको दरबारलाई चिनाउने काम गर्दछे । प्रतीकात्मक रूपमा निधिनी अन्याय, अत्याचार र यौनेच्छाको लोलुपतालाई आत्मसाथ गर्ने तत्कालीन शासकहरूको प्रतिनिधि पात्र हो । तर जे भएपनि यसका कार्यहरू तिलस्मी

^{३४} गिरीशवल्लभ जोशी, पूर्ववत् , पृ. ३४ ।

^{३५} ऐजन, पृ. १९-२० ।

^{३६} ऐजन, पृ. २० ।

^{३७} ऐजन, पृ. २२ ।

^{३८} ऐजन, पृ. ५१-५२ ।

भएकाले उपन्यासले तिलस्मी नाम पाएको हो । अतः निधिनी 'वीरचरित्र' उपन्यासकी भोगविलासमा रमाउने, उत्तरदायीत्वबाट विमुख, प्रतिकूल एवम् मञ्चीय पात्र हो ।

(घ) वनभाक्री

वनभाक्री 'वीरचरित्र' उपन्यासको अतिमानवीय पुरुषपात्र हो । ऊ उमेरको हिसाबले बूढो छ । वनभाक्री निधिनीको पति हो जो पारिवारिक उत्तरदायित्वबाट नितान्त विमुख देखिन्छ । चौबिसै घण्टा गाजामा लठ्ठ रहने वनभाक्री आफ्नी छोरी र पत्नीका कुनै पनि कुरामा वास्ता गर्दैन । उसले पत्नीलाई आफ्नो सतीत्व र मार्गनिर्देशनमा राख्न सकेको छैन । ऊ निकै शक्तिशाली छ तर पनि अग्निदत्तको बुद्धि र बहादुरीले गर्दा उसको शक्ति निस्तेज भएको छ । वनभाक्रीको मीत सुनाभाक्री हो । वनभाक्रीले चाडै अर्कालाई विश्वास गर्नाले ऊ भण्डै मृत्युको मुखमा पनि पुगेको थियो । मीत सुनाभाक्रीले पठाएको चिठी भनी कीर्ते चिठी लिएर अग्निदत्त वनभाक्रीकहाँ पुग्दापनि उसले सही र गलत छुट्याउन सक्दैन । त्यसैकारण वनभाक्रीको नाक, कान काटिदिएर पुनः आफ्नो किल्लामा जान नहुने गरी अग्निदत्तले उसको बेइज्जत गरेको छ । त्यसपछि वनभाक्रीलाई सुनाभाक्रीले किल्ला फर्कनुहुन्छ कि यही बस्नु हुन्छ, भन्दा अब किल्ला गएर पनि पहिलेको जस्तो सम्मान नपाउने विचार व्यक्त गर्दै आफूलाई दुःख दिने व्यक्तिलाई मीतबाट सजाय दिलाउने चाहना व्यक्त गर्छ र त्यही मीतको किल्लामा बस्दछ । तसर्थ वनभाक्री 'वीरचरित्र' उपन्यासको प्रथम भागमा देखा परेको उल्लेखनीय, शक्तिशाली भइकन कमजोर, प्रतिकूल एवम् मञ्चीय तथा बद्ध पात्र हो ।

(ङ) विष्णुदत्त

विष्णुदत्त यस उपन्यासको सहायक पात्र हो । ऊ उपन्यासको सुरुमा र त्यसपछि एकैचोटी अन्त्यमा मात्र देखिन्छ । विष्णुदत्त गणेश दत्तको कान्छो छोरो र अग्निदत्तको भाइ हो । बाबु-आमा र दाइसाग रिडीमा जान भनी सागै निस्केको विष्णुदत्त राती बास बसेकै ठाउँमा हठात् जाडो भयो भन्छ - "जाडोले मर्न लागेपछि चिताको आगो भने पनि तापु पच्यो के गर्छ, मसानले ? मलाई डर लाग्दैन ।"^{१६} माथि उल्लेखित अभिव्यक्तिले विष्णुदत्त निडर,साहसी र हिम्मतदार व्यक्ति हो भन्ने स्पष्ट बुझिन्छ । त्यसपछि आगो तापु मसानमा गएपछि विष्णुदत्तलाई मसानदेवीले "हे बाबै विष्णुदत्त आजदेखि तिम्रो नाउ शिरफोडा राक्षस भयो । यो खड्ग खप्पर तिम्रो बाना भयो" भनी खड्ग र खप्पर दिई । त्यस्तै मसानदेवीले कमलको माला हातमा लिएर "आज देखि राक्षस राजका सेनापति भयौ" भनी त्यो माला लगाइदिन्छे । "हे शिरफोडा राक्षस कालान्तरमा तिम्री राक्षसका राजा हुन पाउछौ" भनी वरदान दिन्छे ।^{१७} त्यसपछि विष्णुदत्त कहाँ गयो र के गर्दछ, भन्ने बारेमा उपन्यासमा कहीं पनि उल्लेख गरिएको छैन । उपन्यासको चौथो भागमा दाजु अग्निदत्तले राक्षसमहाराजका बगैँचाको सुनको थलकमल चोरेको

^{१६} ऐजन, पृ. ४ ।

^{१७} ऐजन, पृ. ५-६ ।

अभियोगमा लडाइ गने तयारी हुदै थियो । ठीक त्यसै बेला राक्षस रूपवाट मान्छेको रूपमा आएपछि दाजुभाइको चिनजान तथा भेटघाट गर्दछ । त्यहा मसानदेवी प्रकट भएर भन्छे -

“हे अग्निदत्त बाजे ! तिम्रा जिज्यूबाजेले आराधना गरिएकी बाग्लुङ्ग गाउाकी म कालिकादेवी हु । तिम्राभाइ विष्णुदत्तको साँढे खड्गो हुनाले यमराजले लैजान लागेको बखतमा आफ्ना योगवलले सैनपाल राक्षसको राजा तुल्याई राखे । आजसम्म मेरा जिम्मामा थिए, आजदेखि तिनको कुदिन सकियो अब तिम्रा जिम्मामा लगाईदिए । सेनापति राजा भनेका तिम्रा भाइ विष्णुदत्त हुन् । आफ्ना बाबु-आमा कहा यिनलाई लिएर जाऊ ।”^{६७} त्यसपछि विष्णुदत्त दाजु अग्निदत्तलाई भन्छ - “दाजैज्यू बाबा महातारीहरूको के हालखबर छ ? आजसम्मको सबै हालखबर सुनाउनु हवस् ! मलाई सेती गड्गाको किनारको रुखवाट लडेदेखि यताको हालखबर केही थाहा छैन ।”^{६८}

यसपछि अग्निदत्त विष्णुदत्तलाई सबै वृतान्त सुनाउछ । विष्णुदत्त बाबा-आमासाग भेट्न औधी हतारिन्छ, र राजकाजको पनि वास्ता छैन भन्दछ । अग्निदत्तले हात परेको राज्य त्यसै छाड्नुहुदै न भनी तिम्रा छोरा छैनन् । तिनलाई गद्दीमा राख्ने बन्दोवस्त मिलाएर बाबु-आमालाई भेट्न जानुपर्दछ, भन्दछ । विष्णुदत्तले मेरा छोरा छैनन, हजुरका छोरा पनि मेरा छोरा नै हुन् भनी दाजुको राक्षस्नीपट्टिको छोरो ज्वालादत्तलाई गद्दीमा राखी अभिषेक दिन्छ । त्यसपछि बाबु-आमा भएको ठाउा रिडीमा गई हरिभजन गरेर सपरिवार बस्दछन् । यसरी विष्णुदत्तकै रूपमा देखापर्दछ । अतः विष्णुदत्त पनि ‘वीरचरित्र’ उपन्यासको मञ्चीय पात्र हो ।

(च) सुनाभाक्री

सुनाभाक्री ‘वीरचरित्र’ उपन्यासको अतिमानवीय पात्र हो । ऊ वनभाक्रीको मीत हो । उसले आफ्नो मीतलाई दुःख दिने अग्निदत्तसाग बदला लिएको छ । उसले आफ्नो मीतलाई सहयोग गरेकाले उपकारी चरित्रका रूपमा देखापरे पनि समग्र उपन्यासका सन्दर्भमा भने ऊ प्रतिकूल चरित्रकै रूपमा देखिन्छ । सुनाभाक्री समाजका जालभेल गरेर मानवलाई सताउने मानवविरोधी प्रवृत्तिको प्रतिनिधि पात्रका रूपमा देखा परेको छ । ऊ एउटा किल्लामा अस्तित्व जमाएर बसेको छ, र शक्तिसम्पन्न पनि छ । सुनाभाक्रीको भूमिका उपन्यासको प्रथम र द्वितीय भागमा रहेको छ । ऊ टुनामुना गर्न र तुरुन्तै भेष बदल्न पनि निपूर्ण छ । उसले अग्निदत्तलाई आफू कुजो लोग्ने मानिसको रूप धारण गरी खोलो तार्ने बहानामा धोकामा पारेर छ, महिनासम्म नजरबन्द गर्दछ । सुनाभाक्री त्यति शक्तिशाली भए पनि अग्निदत्तले पुनः बदला लिएको छ । अग्निदत्तले उपन्यासको दोस्रो भागमा लडाइ गरी आफ्नो मतलब सिद्ध गरेको छ । सुनाभाक्रीसाग लडाइ गरी उसलाई मारन खोज्दा सुनाभाक्री आखावाट आसु खसाली अग्निदत्तसाग हात जोडेर भन्छ -

^{६७} ऐजन, पृ. ३५०-३५१ ।

^{६८} ऐजन, पृ. १९० ।

“हे महापुरुष, मैले त हजुरको केही कसुर गरेको हुला भने जस्तो लाग्दैन । मेरा उपर निगाह राखी ज्यानको बक्सिस दिनुहोस् ।”^{६६}

यस्तो कर्णप्रिय वचनले ज्यानको बक्सिस माग्ने सुनाभाक्रीलाई अग्निदत्तले उदार मनले माफी पनि दिन्छ, र त्यहाबाट सुनाभाक्री र उसकी पत्नी दुवैलाई बज्रदत्तका किल्लामा लगेर नजरबन्द गर्न आफ्ना सिपाहीलाई अहाउछ । त्यहापछि, सुनाभाक्रीकी छोरी चम्पाकली मैयालाई तन्हौकोटे राजकुमारसाग विवाह गरिदिएर त्यो सुनाभाक्रीको राज्य अग्निदत्तले ती ज्वाझ छोरीलाई सुम्पिदिएको हुन्छ । यस उपन्यासमा अग्निदत्तको प्रमुख प्रतिद्वन्द्वीका रूपमा सुनाभाक्री देखिएको छ ।

(छ) मसानभाक्री

मसानभाक्री सुनाभाक्रीको तरह-तरहको भारफुके हो । यसले वनभाक्रीलाई अग्निदत्तले गाडेको ठाउबाट भिकेर ल्याई बचाएको छ । यसले सुनाभाक्रीको मीतलाई यातना दिने अग्निदत्तसाग बदला लिने मनसायले सुनाभाक्रीलाई सहयोग गर्दछ । यसको सहयोग गर्ने साथी रिट्टेभाक्रीले स्वास्नी मानिसको भेष र सुनाभाक्रीले कुजो लोग्ने मानिसको भेष गरेर अग्निदत्तलाई छकाई खोला तर्न नसक्ने बहना गरी अग्निदत्तलाई लाटो बनाएर आफ्नो किल्लामा पुऱ्याउछन् । त्यो बेला मसानभाक्री अग्निदत्तको बहादुरीको बखान यसरी गर्छ - “शत्रु भए पनि यो मानिस बहादुर हो । यसलाई मार्न हुादैन । लाटो तुल्याई राख्नुपर्छ ।”^{६७}

उपन्याससमा मसानभाक्रीसागै काम गर्ने अन्य भारफुकेहरू रुखाभाक्री, रिट्टेभाक्री पनि रहेका छन् । यिनीहरू अग्निदत्तका प्रतिद्वन्द्वी पात्रका रूपमा उपस्थित भएका छन् । तसर्थ यी सुनाभाक्रीका भारफुकेहरूको भूमिका प्रतिकूल रहेको छ ।

(ज) गणेशदत्तकी ब्राह्मणी

गणेशदत्तकी ब्राह्मणी ‘वीरचरित्र’ उपन्यासकी सहायक स्त्रीपात्र हो । आफ्ना पतिको निर्देशनमा रहने र छोराहरूलाई असीमित माया-ममता गर्ने ब्राह्मणीको स्वतन्त्र अस्तित्व छैन । उपन्यासका सबै घटनाहरूमा उसको महत्त्व छैन । जहा गणेशदत्तको उपस्थिति भएको छ । त्यही ठाउमा ब्राह्मणीको पनि उपस्थिति भएको छ । ब्राह्मणी उपन्यासको सुरुदेखि अन्त्यसम्म नै देखापर्ने मञ्चीय पात्र हो । उनी अनुकूल र बद्ध पात्र पनि हुन् । ब्राह्मणी आफ्नो पतिले सल्लाह मागेका समयमा राम्रो सल्लाह दिने र पतिको दुःख सुखमा साथ दिने निर्दोष र सरल नारी पात्र हुन् । आफूसाग जे भएको खानेकुरा तुल्याएर पतिलाई खान दिने र पतिलाई पाठ पूजाको सामग्री ठीक पारिदिने जस्ता घरधन्दाकै काममा उसको

^{६६} ऐजन, पृ. ५-६ ।

^{६७} ऐजन, पृ. ९१ ।

दिनचर्चा बितेको देखिन्छ । यसरी ब्राह्मणी नेपाली समाजका गृहणीहरूकी प्रतिनिधि पात्र हुन् । ब्राह्मणी 'वीरचरित्र' उपन्यासको सहायक नारी पात्र भएर उपन्यासमा देखिएकी छिन् ।

(भ) टुकुचाप्रसाद

'वीरचरित्र' उपन्यासको अर्को अतिमानवीय पात्र हो टुकुचाप्रसाद । ऊ टुकुचा किल्लाको दानवराज हो । उसका चारवटी पत्नी छन् । उसले सबै पत्नीहरूलाई आफ्नो सतीत्वमा राख्न सकेको छैन । ऊ आफौ स्त्रीलम्पट छ । उसकी एउटी छोरी वसन्तबहाड छे । वसन्तबहाडले सौतने आमा नैनावहारले गरेका परपुरुषसागका कुरा बाबु टुकुचाप्रसादलाई सुनाइदिदा उल्टै सौतेनी आमाले छोरी नै परपुरुषसाग हासख्याल गर्छे भनिदिन्छे । तसर्थ टुकुचेले रिसाएर दोहोरो (पहिलो तिलस्मी गुफा र दोस्रो तिलस्मी अजिङ्गर) तिलस्मी घर बनाइ छोरी वसन्तबहाडलाई रुख-पिसाचको रखवारमा राख्दछ । ऊ अत्यन्त क्रुर र रिसाहा स्वभावको छ । हरिशङ्कर उसको चरित्रबारे यसो भन्छ -

“त्यो ता ज्यादा रण्डीबाजीमा लागू छ ।”^{४४}

टुकुचाप्रसादका दरबारमा चार-चारवटी रानी हादाहादै पनि कामुक र भोगविलासी भएर बाहिरिया अन्य स्त्रीसाग पनि संसर्ग गर्ने इच्छा व्यक्त गर्ने व्यभिचारी पुरुष हो । त्यस्तै दरबारमा नाचगान देखाउन ल्याएकी गुलाफवदनलाई पनि छोड्दैन र गुलाफवदनका हाउ, भाउ र कटाक्षसाग मोहित भएर भन्छ-“हे गुलाफवदन ! तिम्रो यौवन, सौन्दर्य, गाना र हाउभाउदेखि म मुग्ध भए । तिमिले मेरो दरबारमा रानी भै बस्नुपन्थो । मेरा यी चार रानीका दर्जामुताबिक तिमिले पनि राख्दछु कसो भन्छ्यौ ?”^{४५}

यसरी टुकुचाप्रसाद अति रिसाहा, क्रुद्ध र भोगविलासमा मरिहत्ते गर्ने स्वभावको पात्र हो ।

यस्ता विभिन्न तथ्यहरूबाट टुकुचाप्रसाद राणाकालीन शासकको हरेरक आउने अंसत् पात्रका रूपमा देखापर्दछ । ऊ ज्यादा भोगविलासमा रमाउने स्त्रीलम्पट, कामुक र जति स्त्री भटे पनि पत्नी बनाउन कसिने, वास्तविकता नबुझी अरूको भनाइमा लाग्ने तिलस्मीका साथै निर्दयी पात्र वा चरित्र हो ।

(ज) मुसिकोटे

मुसिकोटे राजकुमार मुसिकोटका राजाको छोरो हो । ऊ वसन्त ऋतु तथा पूर्णिमाको जून लागेको रातमा आफ्नो दरबारबाट एककोस पर हावा खान निस्किएको थियो । त्यही मौकामा एउटी स्वास्नीमानिस आएर विमानमा चढाई उसलाई निधिनीको किल्लामा पुऱ्याउछे । पछि त्यही स्वास्नीमानिसले म अप्सरा हु, तसर्थ मसाग विवाह गर भनेर प्रस्ताव राख्दछे । त्यस प्रस्तावलाई स्वीकार गरे पनि पछि उसले निधिनीको विवाह गर्ने प्रस्ताव चाहिं अस्वीकार गर्दछ । त्यसै निहुामा निधिनीले

^{४४} ऐजन, पृ. २३२ ।

^{४५} ऐजन, पृ. २३६ ।

रिसाएर मुसिकोटे राजकुमारलाई सिला नदीको जल हालेको पोखरीमा ढुङ्गाको पुतली बनाएर एक वर्ष सम्म राख्दछे । त्यसपछि अग्निदत्तले उसलाई निधिनीको तिलस्मी कला तोडेर मनुष्यमा परिणत गराउछ । अग्निदत्तले गर्दा नै मुसिकोटे राजकुमारको दोस्रो जन्म हुन्छ । त्यसैले ऊ अग्निदत्तसाग लागेर उसलाई सहयोग र साथ दिइरहन्छ । अतः यो सहयोगी र अनुकूल पात्रका रूपमा देखिन्छ । अग्निदत्तलाई दुःख दिने निधिनी र वनभ्काक्रीको राज्य माथि विजयप्राप्त गर्नमा मुसिकोटेको ठूलो हात रहेको छ । त्यही सहयोगले गर्दा वनभ्काक्रीकी छोरी मालतीको विवाह अग्निदत्तकै सक्रियतामा मुसिकोटे राजकुमारसाग हुन्छ । त्यसपछि वनभ्काक्रीको राज्य मुसिकोटे र मालतीले चलाउछन् ।

यसरी मुसिकोटे अनायास विनाकसुर निधिनीको कुचक्रमा परेको अबोध तथा भन्डै जीवन नै गुमाउन पुगेको निरीह पात्रको रूपमा देखापर्दछ । पछि अग्निदत्तको साथ र सहयोग पाउदा शक्तिसम्पन्न र वीर बन्न पुगेको छ । ऊ उपन्यासमा मञ्चीय तथा बद्ध पात्रका रूपमा अनुकूल बनेर देखा परेको छ ।

(ट) ध्वाँकोटे

ध्वाँकोटे राजाको छोरो ध्वाँकोटे राजकुमार हो । ऊ आफ्नो लावालस्कर सहित तीर्थ गर्न भनी माघे सङ्क्रान्तिको मेलामा देउघाट गएको थियो । बाटामा मुल्ले जङ्गलमा बास बसेका बेलामा हात्ती आई सुढले बेरेर उसलाई निधिनीको दरवारमा पुऱ्याएको थियो । त्यसपछि निधिनीले दुई महिनासम्म पति बनाएर उससाग सुखभोग गर्दछे । यस्तै स्थितिमा एक दिन ज्यादै रिसाएर निधिनीले आफ्नो वीरलाई बोक्न लगाई ध्वाँकोटेलाई पनि सिलानदीको जल हालेको पोखरीमा ढुङ्गाको पुतली बनाएर दुई महिनासम्म राख्दछे । यसलाई पनि मुसिकोटेलाई भैं अग्निदत्तले निधिनीको तिलस्मी कला तोडेर मनुष्यमा परिणत गराउदछ । अग्निदत्तले गर्दा नै यसको पनि पुनः जन्म भएको छ । तसर्थ अग्निदत्तलाई सहयोग र साथ पाएर टुकुचाप्रसादको राज्यमाथि विजयप्राप्त गर्न सफल हुन्छ । ध्वाँकोटे राजकुमारको साहस र वीरतापूर्ण कार्यले गर्दा नै अग्निदत्तले टुकुचाप्रसादकी छोरी वसन्तबहाडसाग विवाह गरिदिन्छ । टुकुचाप्रसादलाई आफ्नो हातमा पार्न सहयोग गर्ने सहरभरिको नाम कहलिएकी एक वेश्या पातर गुलाफवदनलाई पनि अग्निदत्तकै स्वीकृतिमा ध्वाँकोटेले विवाह गर्दछ । पछि ध्वाँकोटे राजकुमार वसन्तबहाड र गुलाफवदन भएर टुकुचाप्रसादको राज्य सञ्चालन गर्दछन् ।

यसरी ध्वाँकोटे सहयोगी, आज्ञाकारी, साहसी र अग्निदत्तका माध्यमबाट शक्तिसम्पन्न मञ्चीय तथा बद्ध पात्र वा चरित्र हो ।

(ठ) तन्हौकोटे र भिकोटे राजकुमार

तन्हौकोटे राजकुमार तन्हौकोटे राजाको छोरो हो । ऊ मर्स्याङ्दीमा लावालस्कर सहति जाल हानेर, दुवाली र बल्सी लिएर माछा मार्न हिाडेको थियो । गर्मी समय भएकाले ऊ पौडी खेलन मर्स्याङ्दीमा पसेको थियो । त्यसैबेला ठूलो माछाले निलेर उसलाई निधिनीको दरवारमा ल्याएको थियो । त्यसपछि उसलाई निधिनीले फकाई-फुल्याई गरी एक महिना जति पति बनाएर सुखभोग गर्दछे । एकदिन निधिनी रिसाएर उसलाई सिलानदीको जल हालेको पोखरीमा ल्याई ध्यान गर्न लगाएर ढुङ्गाको पुतली बनाई पाचवर्ष सम्म राख्दछे । उसलाई पनि निधिनीको तिलस्मी कलाबाट अग्निदत्तले नै मुक्त पार्दछे । यसकै परिणाम स्वरूप तन्हौकोटे राजकुमारले पनि अग्निदत्तसाग मिलेर उसैलाई सहयोग र साथ दिइरहन्छ । अग्निदत्तलाई दुःख दिने सुनाभाक्रीको राज्यमाथि विजय प्राप्त गर्नमा यस राजकुमारको ठूलो हात रहेको छ । त्यही सहयोगले गर्दा अग्निदत्तले सुनाभाक्रीकी छोरी चम्पाकली मैयाको विवाह यही राजकुमारसाग गरिन्छ ।

भिकोटे राजकुमार भिकोटका राजाको छोरा हो । ऊ सिकार खेल्न भनी जङ्गलमा गएको थियो । आफ्नो साथमा गएका लावालस्करसाग भूलपर्दा ऊ ठूलो रुखमुनि घोडा बाधेर त्यही जिनपोस ओछ्याएर सुतेको थियो । राति उसलाई कुकुरको मुख र मानिसको आड भएको मानिसले निधिनीका सामु लगेका थिए । त्यसपछि निधिनीले उसलाई पति बनाएर दशपन्ध्र दिनसम्म सुख-भोग गर्छे । एकदिन निधिनी रिसाएर वीरलाई बोक्न लगाई उसलाई पनि सिलानदीको जल हालेको पोखरीमा स्नान गर्न लगाई ढुङ्गाको पुतली बनाएर सात वर्ष सम्म राख्दछे । पछि यसलाई पनि अग्निदत्तले नै मुक्त पार्छे । अग्निदत्तले गर्दा भिकोटे राजकुमारको पनि नया जन्म हुन्छ । त्यसैले भिकोटे पनि अग्निदत्तसागै हिाङ्छे र उसैलाई सहयोग गर्छे । अग्निदत्तको प्रयत्न र सहयोगबाट भिकोटे राजकुमारले पनि रुकुमका राजाकी छोरी कनकप्रभासाग विवाह गर्दछे । त्यसपछि कृपासुरको भाइ लोहासुरले विनाकसुर राज्य गर्ने चाहनाले दाजुलाई राज्यबाट निकालेर बज्रदत्तलाई राखेको गद्दीमा अग्निदत्तले भिकोटे र कनकप्रभालाई राख्दछे र राज्य-सञ्चालनको जिम्मा भिकोटेलाई दिन्छ ।

यसरी तन्हौकोटे र भिकोटे राजकुमार अनयास निधिनीको कुचक्रमा परेका अबोध तथा भ्रण्डै जीवन नै गुमाउन पुगेका निरीह पात्रका रूपमा देखिन्छन् । अतः यी दुवै साहसी र वीरतापूर्ण काम गर्ने मञ्चीय तथा बद्ध पात्रहरू हुन् ।

(ड) मदनप्रिया

मदनप्रिया वीरचरित्र उपन्यासको अतिमानवीय पात्र हो । ऊ राक्षसनी हो र हेमसिरा नामक राक्षसको मन्त्रीकी पत्नी हो । भगवान विष्णुसाग लडाइ हुदा उसको खसमको मृत्यु भएको थियो । त्यसपछि राक्षसको राजाले उसलाई हिमालय वरिपरिको जग्गा विर्ता दिएर राखेको हुन्छ । उसकी एउटी

छोरी छ प्यारीज्यान । मदनप्रियाले असल पुरुष खोजेर आफ्नी छोरीको विवाह गरिदिने र आफ्नो सबै बित्ता शेषपछि छोरी-ज्वाइले भोग गरुन् भन्ने इच्छा लिएकी हुन्छे । मदनप्रिया हरेक कृष्णपक्षको अष्टमी वा चतुर्दशीका राती जङ्गलको बीचमा ठूलो वरको वृक्षमुनि मरेका मान्छेको मासु खान जाने गर्छे । त्यहा एकपटक ऊ रुखमा पासो लागेको र मर्न लागेको लोग्ने मान्छे मेरो पति हो भन्दै विलाप गरेर रोइरहेकी हुन्छे । त्यसै बेलामा अग्निदत्त त्यहा पुग्दछ । मदनप्रियाले मेरो पतलाई पानी खुवाउन माथि पुग्न सकिन के चाल गर्नु भन्छे । त्यसपछि अग्निदत्तको कुममा टेकेर उभिएपछि उसलाई पानी खुवाउने बाहाना गरी भुण्ड्याएको मानिसको मासु काटेर खान थाल्दछे । त्यस्तो दृश्य देख्दा अग्निदत्त रिसाई उसलाई लछारपछार पार्न खोज्छ । त्यसै बेलामा मदनप्रियाले आफ्नो हातमा लगाएको सुनको चुरा जानीजानी अग्निदत्तका हातमा पारिदिन्छे । त्यसको केही समयपछि अग्निदत्त त्यस चुराको जोडा खोज्न पुनः कृष्णपक्षको रातमा त्यही वरको रुखमा पुग्दछ । अग्निदत्तले त्यहा आफ्ना अधिल्तिर लडिरहेको मुर्दालाई उठाएर काधमा बोकी “ताजा मुर्दाको मासु लेऊ लेऊ” भन्दै मदनप्रिया अगाडि पुग्दछ । उसले धार्नीको कति मूल्य भनेर सोध्दछे तर अग्निदत्तले चानचुन नबेच्ने, जम्मैको मूल्य पाए बेच्ने र मोल गर्न भन्छ । त्यसपछि अग्निदत्तले आफ्नो गोजीबाट पहिलेको चुरा भिकी यस चुराको अर्को जोडी दिने भए जम्मै मुर्दा दिन्छु भन्छ । अब मदनप्रिया मुसुक्क हास्रै अग्निदत्तलाई नजिकै बोलाएर आफ्नी छोरीसाग विवाह गर्ने भए जोडी चुरा दिन्छु भनेर अहिलेसम्मका सबै कार्यहरू छोरीको विवाह अग्निदत्तसाग गरिदिने निधो गरेर जाल रचेको कुरा व्यक्त गर्दछे । त्यसै गरी अग्निदत्तले राजा मुकुन्दसेनकहा अधिल्लो सालको सिकारमा ठूलो बहादुरी देखाएको हुनाले त्यस्तो वीरपुरुषलाई छोरी दिने मनसुवाले सबै जाल-प्रपञ्च रचेको कुरा पनि व्यक्त गर्दछे । यस कुरामा अग्निदत्तको पनि सहमती भएकाले छोरी प्यारीज्यानको विवाह अग्निदत्तसाग गरिदिन्छे र आफ्नो भएभरको सबै सम्पत्तिको मालिक छोरीज्वाइलाई बनाउछे । उसले आफू राक्षस भए तापनि अग्निदत्तलाई मनुष्यले गर्ने व्यवहार गर्दछे । अग्निदत्तका कुनै पनि कुरालाई उसले उल्लंघन गर्दिन । अग्निदत्तले उसका घरमा रहेका अत्यन्त राम्रो सुनको थलकमल माग्दा पनि उसले उदार र स्नेह भावले दिन्छे । मदनप्रिया ‘वीरचरित्र’ उपन्यासको चौथो भागमा देखा पर्छे । जहा उसको चरित्रचित्रण गरिएको छ त्यहा करुण, वीर, वीभत्स र भयानक रसको एकैचोटी आस्वाद पाइन्छ । ऊ उपन्यासकी मञ्चीय पात्र हो । ऊ राक्षस भए तापनि नायकलाई सहयोग गर्ने सत्पात्रकै रूपमा देखापरेकी छ । कारुणिकतालाई प्रस्तुत गरेरै आफ्नो मतलब सिद्ध गर्ने स्वार्थवादी नारी चरित्रका रूपमा पनि मदनप्रिया देखिएकी छे ।

(ढ) राजा मुकुन्दसेन

मुकुन्दसेन पाल्पाको राजा हो । ऊ उपन्यासमा गतिशील पात्रका रूपमा देखिन्छ । मुकुन्दसेन रिडीको जङ्गलमा सिकार खेल्न गएको हुन्छ । त्यसै बेलामा मुकुन्दसेनले अग्निदत्तलाई पनि साथमा लगेको हुन्छ । मुकुन्दसेन सिकार खेल्न गए तापनि आफ्ना आठपहरिया तथा मन्त्री समेत सिकारमा बाघदेखि डराएकाले ऊ पनि नीलोकालो मुख लगाउन पुग्छ । कप्तानहरू र आठपहरियाहरू बाघले

भ्रष्टको बेलामा हात्तीबाट भरेकाले मुकुन्दसेन अत्यन्त रिसाउछ । मुकुन्दसेन चढेको हात्तीलाई बाघले भ्रष्टदा अग्निदत्तले साहसका साथ बघिनीको कम्मरमा तरवारले हानेर दुई टुक्रा बनाईदिएको थियो । त्यस पछि मुकुन्दसेनले अग्निदत्तलाई आफ्नै हात्तीमा राख्छ । त्यो देखेर कप्तानहरू र आठपहरियाहरू पनि दौड्दै राजाको हात्तीमा चढ्न आउछन् । तर राजाले दुवै जनालाई गोली हानेर मारिदिन्छ । तसर्थ मुकुन्दसेन अत्यन्त कठोर पात्रका रूपमा देखापर्छ । उसले हानेको बन्दुकको आवाज सुनेर बघिनीले भ्रष्टकाएको हात्ती माहुते पनि नभएकोले जङ्गलै जङ्गल बुर्कुच्चा ठोक्न थाल्छ । बल्लतल्ल अग्निदत्तले हात्तीलाई रोक्दछ र पछिपछि दौड्दै आएको दोरङ्गाका साथमा मुकुन्दसेन दरवार फर्कन्छ । मुकुन्दसेन छिन्नछिन्नमा निर्णय परिवर्तन गर्ने खालको पनि देखिन्छ । त्यसैले ऊ गतिशील पात्र हो । ऊ अग्निदत्तलाई भन्छ -

“पण्डित जी ! तिमीले मेरो ज्यान हिजो बचायो । म तिमीदेखि साह्रै खुशी छु । तिमी कर्णल भयो । दश हजारको खानी तिमीलाई भयो ।”^{६८}

त्यसैगरी सिकारमा आफ्नो ज्यान जोगाइदिएर, पुनर्जन्म दिएको भन्दै राजा मुकुन्दसेन अग्निदत्तलाई भन्छ -

“हे अग्निदत्त ! जुन बखतमा तिमीले मेरो जीवनदान दिएथ्यौ, त्यसै बखतमा तिमीले मेरा जन्मभरको काम गर्थ्यौ ।”^{६९}

मुकुन्दसेनले आफ्नी छोरीको विवाह गरिदिनका निम्ति अग्निदत्तले ल्याएको चुराको जोडा जसले ल्याउछ उसैलाई छोरी दिन्छु भनेर इस्तहार जाहेर गर्दछ । यस्तो इस्तहार जाहेर गरे तापनि ऊ आफै निर्णय गर्न सक्दैन र छोरी र पत्नीलाई सोधेर उनीहरूले अरुसाग विवाह गर्न मञ्जुर गरे भने अरु साग पनि गरिदिन्छु भन्ने निर्णय कालुखत्रीलाई सुनाउछ । पछि चुराको जोडा अग्निदत्तले ल्याउदा आफ्नो प्रतिज्ञाको उल्लंघन गर्दै राजा मुकुन्दसेन अग्निदत्ततिर फर्केर भन्छ -

“मन्त्री, सेनापति र अरु भारदारहरूको तिमीलाई मैया दिने मञ्जुर भएन । अब उनीहरूको मञ्जुरी विना मैले मात्र काम गर्न भएन । तसर्थ जो चाहिने इनाम माग । म दिनलाई तयार छु । तिम्रो जागिर पनि बढाईदिन्छु ।”^{७०}

यसबाट मुकुन्दसेन अरुको कुरा सुनेर आफ्नो प्रतिज्ञा भंग गर्ने र इमानजमानको ठेगान नभएको परिवर्तनशील स्वभावको पात्र हो तर पनि ऊ अग्निदत्तको बहादुरी र चलाखीका अगाडी झुक्न पुगेको छ । उसले अग्निदत्तलाई छोरी नदिने विचार गरेपछि अग्निदत्तले जालझेल गरी मुकुन्दसेनलाई विष खुवाएर

^{६८} ऐजन , पृ. ३१० ।

^{६९} ऐजन, पृ. ३१२ ।

^{७०} ऐजन , पृ. ३२६ ।

विरामी बनाई थला पार्दछ । फेरि अग्निदत्तले आफ्नै प्रयासमा उसलाई सञ्चो बनाउन लाग्दा मुकुन्दसेनलाई मागेको कुरा इनाम बक्सन्छ भने मात्र आराम गराउछु भनी कबुल गराउछ -

“अग्निदत्त - मैले मागेको कुरा इनाम बक्सन्छ भने म सरकारलाई आराम गराउछु ।

राजा - हुन्छ, मागेको कुरा दिउला ।

अग्निदत्त - हजुरको जमानको ठेगान छैन, पक्का गरिबक्सन्छ भने म औषधी गर्दछु ।

राजा - परमेश्वर साक्षी भए, जमान फिका हुने छैन । चाडो मलाई आराम गराईदेऊ ।”^{१६६}

यसरी राजा मुकुन्दसेन वचनले कमजोर, स्पष्ट र दीगो निर्णय लिन नसक्ने द्वैत चरित्रको व्यक्तिको रूपमा देखिएको छ । तसर्थ मुकुन्दसेन यस उपन्यासको परिवर्तनशील अर्थात् गतिशील तथा अनुकूल एवम् सत्पात्रको रूपमा उपस्थित भएको छ ।

यस उपन्यासमा माथि उल्लेखित पात्रहरूका अतिरिक्त अन्य गौण तथा सहायक पात्रहरू पनि छन् । त्यसैले ‘वीरचरित्र’ बहुपात्रीय उपन्यास हो । यसमा प्रशस्तै स्त्री तथा पुरुष, मानवीय, अतिमानवीय तथा पशुपंक्षी जस्ता पात्रको प्रयोग गरिएको छ । उपन्यासमा डङ्किनी, तहबिल्दार, जनाना, बङ्गालिनी, तेलियावा एलत माया, चेपाङ्नी, थरुनी जस्ता मानवीय एवम् अतिमानवीय पात्रहरू प्रस्तुत गरिएका छन् । यिनीहरू प्रायः निधिनीकहा भाडा माभने, विरामी हेर्ने, भात पकाउने लगायतका कामका लागि बसेका हुन्छन् । त्यसैगरी रिट्टेभाक्री, मसानभाक्री, खोलेभाक्री, पाखेभाक्री, रुखभाक्री, भीरभाक्री, सेफो लामा, मुर्मिलामा, खोलेलामा, भोटेलामा, पोतालेलामा गुरु धामी, मगर, धामी, हायु धामी, बरामुधामी पहरिया धामी, गुन्धौ, थारु, चेपाङ, गुभाजू, कुसले आदि तरह-तरहका पात्रहरू सुनाभाक्रीका भारफुकेहरू हुन् । उनीहरू मध्ये खोलेभाक्री र मसानभाक्रीले वनभाक्रीलाई अग्निदत्तले जङ्गलमा गाडेका ठाडामा भिकेर ल्याउने काम गरेका छन् । यी धामी र लामाहरू सूच्य पात्रका रूपमा मात्र प्रस्तुत गरिएका छन् । यी बाहेक उपन्यासमा नेपथ्य तथा सूच्य पात्रका रूपमा सेनापति, भारदार, सिपाही, कुमारदत्त, कप्तान, ड्राइभर, कामी, साहू, बाबाजी, वीरहरू भोटेनहरू आदि जस्ता जातिवाचक तथा व्यक्तिवाचक चरित्रहरूको पनि उल्लेख गरिएको छ । यस्ता पात्रहरू उपन्यासमा अत्यन्त धेरै आएका छन् तर तिनको चरित्र-चित्रण गरिएको भने छैन । त्यस्तै त्यस्ता पात्रहरूको भूमिका महत्त्वपूर्ण रहेको पाइदैन ।

‘वीरचरित्र’ उपन्यासमा कथावस्तुसाग आवद्ध भई स-सानो भूमिका लिएर देखा परेका मानव, मानवेत्तर तथा अतिमानवीय पात्रहरूको घुडाचो देखिन्छ । यस उपन्यासका पात्रहरूको दुई समूह देखिन्छ; मानवीय र अतिमानवीय । यस उपन्यासको थालनीमा गणेशदत्त, अग्निदत्त, विष्णुदत्त र गणेशदत्तकी ब्राह्मणी समेत चार जनाको परिवार मानवीय पात्रका रूपमा देखापरेका छन् । जसले अन्याय र अत्याचारका विरुद्ध लडिरहन्छन् । त्यस्तै निधिनी, वनभाक्री, सुनाभाक्री, मसानभाक्री, रिट्टेभाक्री र

^{१६६} ऐजन, पृ. ३३२ ।

टुकुचाप्रसाद जस्ता पात्रहरू अतिमानवीय पात्रहरू हुन् । जो तत्कालीन राणाकालीन शासनव्यवस्थाका शोषक वर्गहरूका प्रतिनिधि पात्रहरू हुन् । त्यस्तै उपन्यासका मानव पात्रले पनि अतिमानवीय पात्रले गर्ने खालका आश्चर्यजनक कार्यहरू सफलताका साथ सम्पन्न गरेका छन् । यस उपन्यासका पात्रहरू हिम्मतका साथ लागि परेर मान्छेले गर्न नसक्ने जस्तासुकै कार्य पनि फत्ते गरेरै छाड्दछन् । अन्य पात्रहरूको उल्लेख नगरेपनि गणेशदत्तको परिवारको भूमिकालाई चित्रण गर्नुपर्ने नै हुन्छ । गणेशदत्तको परिवार बाग्लुङ्ग राज्यबाट रिडी जाने क्रममा बाटामा विभिन्न तिलस्मी घर, गुफा र किल्ला तथा राज्यमा पुगेर तेह्र-चौध वर्षको समयावधिपछि मात्र गन्तव्य स्थानमा पुगेको देखिन्छ । यो लामो समयावधिमा उनीहरूको मसानदेवी, डङ्किनी, बोक्सी छौँडा, भगाक्री, राक्षस, तर्साउने, भूत, अप्सरा आदि अनेक मानवीय तथा अतिमानवीय चरित्रहरूसाग भेट भई उनीहरूसाग भगडा र सम्भौता गर्दै अन्तमा मिलन भई धर्म गरी बस्दछन् ।

‘वीरचरित्र’ उपन्यासका पात्रहरू ऐयारी प्रवृत्तिका छन् । यस उपन्यासका पात्रहरूले असम्भव वा पत्याउने नसकिने कामहरू गरेर देखाएका छन्; जसले गर्दा वीरचरित्रलाई तिलस्मी चरित्र भएको उपन्यास बनाएको छ । यस उपन्यासका पात्रहरू नेपाली पाराका रहेका छन् । यसमा नेपालकै राणाकालीन वस्तुस्थितिको रहस्यमय भ्रमको पाइन्छ । ‘वीरचरित्र’ अतिरञ्जनात्मक र आश्चर्यजनक घटना र पात्रले युक्त उपन्यासका रूपमा देखिन्छ । यहाँ मान्छेले भूत, प्रेत, राक्षस, भगाक्री, डङ्किनी आदि अतिमानवीय र अलौकिक पात्रसाग सहज रूपमा सहकार्य स्थापित गरेको देखिन्छ । त्यस्ता अलौकिक र अतिरञ्जनात्मक पात्रले मान्छेसाग सम्बन्ध गास्नु, मित्रता स्थापित गर्नु जस्तै मदनप्रिया नाडाकी राक्षसनीकी छोरी प्यारीज्यानको विवाह अग्निदत्तसाग हुनु, समुख नाडाको नागराजाकी छोरी मैयाको विवाह अग्निदत्तसाग हुनु, सानाभूतले अग्निदत्तसाग मित्रता स्थापित गर्नु लगायतका घटनाहरू असम्भव जस्ता लागे पनि उपन्यासमा सहज रूपमा प्रस्तुत गरिएका छन् । यस उपन्यासमा मानवेत्तर पात्रका नाम पनि उपन्यासमा मानिसका जस्तै छन् र तिनका क्रियाकलाप र बोलीचाली पनि मान्छेका जस्तै छन् । यस भित्रका सबैजसो चरित्रहरूले अनौठा र अस्वाभाविक क्रियाकलाप देखाएका छन् भने यहाँ उपस्थित सम्पूर्ण चरित्र तिलस्मी तथा जासुसी र जादुगरी रहेका छन् ; जसले गर्दा नै ‘वीरचरित्र’ जासुसी-तिलस्मी कलालेपूर्ण उपन्यास बन्न पुगेको छ । अद्भूत चरित्रद्वारा सम्पन्न भएका विश्वास लाग्दा घटनाहरूको निर्माण गर्न तन्त्र-मन्त्र, जादुबल, टुनामुना सबैको प्रयोग गरिन्छ जसले गर्दा असम्भव घटनालाई पनि सम्भव तुल्याउँछ । यी सबै तत्त्वहरूको प्रयोग वीरचरित्रमा भएको छ त्यसैले गर्दा यो जासुसी-तिलस्मी उपन्यास हो भन्ने प्रष्ट हुन्छ ।

४.४ परिवेश (देश-काल-वातावरण)

परिवेश भन्नाले देश-काल परिस्थिति भन्ने बुझिन्छ । देशले कथावस्तु अन्तर्गतका घटनाहरू घटेको स्थान, कालले घटना घटेको समय र परिस्थितिले घटना घटाउन महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्ने वातावरणलाई बुझाउँछ । ‘वीरचरित्र’ तिलस्मी उपन्यास भएकाले यसको परिवेश पनि तिलस्मी पाराको

अवश्यै छ । यस उपन्यासले कुनै राष्ट्र वा देशका रीतिरिवाज र सामाजिक, राजनैतिक जीवनको प्रत्यक्ष चित्रण नगरेता पनि अप्रत्यक्ष र प्रतीकात्मक रूपमा नेपाली समाज, संस्कृति र तत्कालीन शासनको चित्रण गरेको छ । यस उपन्यासको परिवेशको चित्रण अविश्वसनीय एवम् अतिरञ्जनात्मक छ । यति हादाहादै पनि उपन्यासकार जोशीले 'वीरचरित्र' उपन्यासलाई नेपालकै काल्ना, गुफा, ओढार र जङ्गलमा तथा सहरमा घुमाएका छन् भने त्यहा घुम्ने पात्र पनि नेपालकै देखाएका छन् । जसले गर्दा यो उपन्यास नेपाली हावापानीमा नै हुर्के बढेको र नेपालकै विभिन्न स्थानमा वर्णित रहेको छ ।

'वीरचरित्र' उपन्यासभित्रका घटनाहरू मुख्यतया पश्चिमी नेपालका क्षेत्रमा घटित भएका छन् । उपन्यासभित्र विभिन्न सन्दर्भमा परेका सलामी, कोठी, नजराना, सनद, विन्तीपत्र, हाम्रा हजुरबाट हुकुम, अड्डाका हाकिम, टुडिखेलमा विगुल बजाई पल्टन सामेल गर्नु, भारदारलाई दरबारमा भिकाउनु, इस्तहार जाहेर गर्नु, चौकीको कडाइ जस्ता सन्दर्भले त्यस समयको परिवेशलाई यस उपन्यासले राम्ररी र सघनरूपमा दर्शाउछन् । यसका सबै तिलस्मी घटनाहरू विशेषतः पश्चिमी नेपालमा घटित भएका छन् । नेपाली भूगोललाई स्थान दिएर सर्वप्रथम नेपालीपनको रङ्ग पोल्ने गौरव यसै उपन्यासले पाएकोछ । बेनीघाट, कागबेनी, सिमलेटार, कालीगङ्गा, प्यूठान, गोर्खा, तन्हौकोट, भिरकोट, रिडी, पाल्पा, बटौली, सिन्धुपाल्चोक, देउघाट, लिमिठाना, बाग्लुङ्ग, टुकुचे, मर्स्याङ्दी, गङ्गा उपन्यासका कार्यक्षेत्र हुन् । उपन्यासको कार्य क्षेत्र पश्चिम बनाइएको भएपनि गुफा र महलको भव्य वर्णनले काठमाडौं र राणाशासनको नै झलक दिन्छ । यहा प्रयोग भएका शब्द र घटनाहरू (घर-घरमा पुलिसले खानतलासी गर्ने) ले तत्कालीन शासन व्यवस्थाको राम्रो परिचय दिन्छ । यसैले यस उपन्यासमा तत्कालीन नेपालको परिवेश आंशिक रूपमा भए पनि उपस्थित छ । गणेशदत्तको चरित्रले तत्कालीन पुरुषहरूको प्रवृत्तिलाई समातेको छ भने जातपात, लसुन, जिम्बु खाने नखाने, तपस्या, पूजापाठ जस्ता कुराहरूको उद्घाटनले नेपालको सामाजिक र सांस्कृतिक परिवेशलाई 'वीरचरित्र' उपन्यासले प्रस्तुत गरेको छ । यिनै विविध ठाउा पात्रहरूको क्रियाकलापले नै उपन्यासलाई नेपालीमय बनाएको छ । तिलस्मी उपन्यास भएर पनि नेपाली सामाजिक परिपाटीको चित्रण गर्नु यस उपन्यासको महत्त्वपूर्ण पक्ष हो । नेपाललाई आफ्नो औपन्यासिक भूमि बनाउनु वीरचरित्र उपन्यासको अलग्गै विशेषता हो ।

'वीरचरित्र' उपन्यासको परिवेशका सम्बन्धमा कृष्णहरि बराल र नेत्र एटमले पनि चर्चा गरेका छन् । उनीहरूका दृष्टिमा 'वीरचरित्र' नेपालीपनले सजिएको पहिलो उपन्यास हो । यस उपन्यासको कार्यक्षेत्र पश्चिम नेपालको तनहु, लमजुङ, रिडी, बाग्लुङ, प्यूठान, पर्वत, म्याग्दी, मुस्ताङ आदिकै सेरोफेरो भएकाले त्यहाको भौगोलिक अवस्था, गुफाहरू, तालहरूको उल्लेख यस उपन्यासमा भएको छ । नेल ठोक्ने, भयाली पिट्ने, हुकुम गर्ने जस्ता तत्कालीन नेपाली शासकीय चालचलनका प्रसङ्गहरू यसमा आएका छन् । यसमा प्रयुक्त चरित्रहरूमा पनि नेपालीपनको आभास पाइन्छ । यसमा पर्याप्त सावधानीका साथ शासकवर्गले नेपाली समाजलाई गर्ने शोषणको पनि उद्घाटन गरिएको छ । त्यसैगरी यस उपन्यासका नितान्त काल्पनिक घटनामा पनि विश्वसनीयता पाइन्छ । यहा निधिनी, वनभााक्री, सुनाभााक्री र रिट्ठेभााक्री जस्ता पात्रहरूका क्रियाकलापले शासकवर्गको प्रतिनिधित्व गरेको छ भने

गणेशदत्तको परिवार र चार राजकुमारहरूले शोषित वर्गको प्रतिनिधित्व गर्दै शोषक प्रवृत्तिको लागि सङ्घर्षरत परिस्थितिको चित्रण वा प्रस्तुति यस उपन्यासमा सशक्त रूपमा पाइन्छ । त्यसैगरी विज्ञानका प्रसङ्गहरू, हवाईजहाज उडाउने, डाइनामाइट पड्काउने, मोटर तथा ट्राम कुदाउने जस्ता कुराहरूले वैज्ञानिक परिवेशलाई टिपेको पाइन्छ ।” बेलुनामा चढेर हिाडेको प्रसङ्गले कल्पनालाई सत्यतर्फ मोडेर पाठकलाई आनन्दित पार्दछ । यसले साङ्केतिक रूपमै भए पनि समकालीन परिवेशको चित्रण गरेको छ । शासकहरूले चाहेमा नेपालमा पनि समुन्नत र विज्ञानसम्मत व्यवस्था सिर्जना गर्न सकिन्छ भन्ने तथ्य यसमा उल्लेख गरिएको छ । शासकको राक्षसी रूप र दरवारिया मेमसाहेबहरूमा प्रकटित अवैद्य यौनाचारको चित्रण पनि प्रतीकात्मक रूपमा यस उपन्यासमा गरिएको छ ।”^{३०} त्यसैले विकृति-विसङ्गति र व्यभिचारी प्रवृत्तिले भरिएको दरवारिया परिवेशलाई आगालेको छ । यसरी प्रस्तुत उपन्यास तिलस्मी भएपनि त्यसभित्रका विविध प्रसङ्ग र परिस्थितिहरू लगायत तत्कालीन परिवेश नेपाली निरङ्कुश राणाशासनसाग प्रतीकात्मक रूपमा मिलेको पाइन्छ ।

‘वीरचरित्र’ उपन्यासको काल यति नै हो भनेर उल्लेख गर्न गाह्रो छ, जब कि मुकुन्दसेनबाट छुट्टिएर हिाडेको अग्निदत्त चुरा लिएर दुई वर्षपछि भेट गर्न आउछ । त्यसैले ‘वीरचरित्र’ उपन्यासको समय गणेशदत्तका दुई छोरा विष्णुदत्त र अग्निदत्त सहित उसकी पत्नी रिडीमा तपस्या गर्न हिाडेदेखि थालनी हुन्छ । उपन्यासको अन्त्यमा रिडीमा सबै परिवारको भेटघाट हुन्छ र त्यसबेला अग्निदत्तले तीन वटी स्वास्नी विहे गरिसकेको हुन्छ । उपन्यासको सुरुमा तपस्या गर्ने भनी सागै घरबाट रिडीतर्फ लागेको बेला बाटामा पहिलो बास बस्दा नै कान्छो छोरा विष्णुदत्त हराउछ र एकैचोटी उपन्यासको अन्त्यमा मात्र भेटिन्छ । कति समयपछि गणेशदत्तको कान्छो छोरासाग पुनः मिलन भएको हो भन्ने कुरा स्पष्ट छैन । उपन्यासको सुरुमा उल्लेख गरिएको निम्न कुराबाट केही दिन विष्णुदत्तसाग विछोड भएको जानकारी पाइन्छ :

“हे पण्डितजी, तपाईंका छोराहरू बहुत भाग्यमानी हुनेछन् । तर हातका रेखाका लक्षण विचार गर्दा तपाईंका कान्छा छोरा विष्णुदत्तसाग केही दिन विछोड हुनेछ । जेठो छोरा अग्निदत्तका किस्मतले मुलाकात हुनेछ । विछोड भयो भनी धेरै सुर्ता नलिनुहोला ।”^{३१}

यहा केही दिन भनेर उल्लेख गरिएको भए तापनि अग्निदत्तले तीनवटा विवाह गर्नु, उसका दुई भाइ छोरा जन्मनु, अन्त्यमा छोरालाई राज्य सुम्पेर आफू बाबा आमा भएको ठाडा रिडी फर्कनु र विवाह गर्दाको बीचको समयावधि धेरै लामो भएको स्पष्ट हुन्छ । जस्तो राजा मुकुन्द सेन अग्निदत्तलाई भन्छ - “मलाई थाहै नदिएर दुई वर्ष सम्म कहाँ गएका थियौ ?”^{३२} यसबाट पनि स्पष्ट हुन्छ अग्निदत्त एकातिर गएपछि दुई वर्ष सम्म पनि कुनै काममा लाग्दो रहेछ । त्यसैगरी अग्निदत्तको छोरो जन्मेर ब्रतबन्ध गर्ने उमेर भइसकेको प्रसङ्ग उठाइएको हुनाले अवश्य पनि ऊ ८-१० वर्षको भइसकेको हुनपर्छ । ‘वीरचरित्र’

^{३०} कृष्णहरि बराल र नेत्र एटम, पूर्ववत्, पृ. ८२-८३ ।

^{३१} गिरीशवल्लभ जोशी, पूर्ववत्, पृ. २ ।

^{३२} ऐजन, पृ. ३२४ ।

मा भएका यस्ता विभिन्न प्रसङ्गरूपाट प्रस्तुत उपन्यासको घटनाक्रम १५ वर्ष जतिको हुन सक्ने सम्भावना देखिन्छ। तर पनि उपन्यास भित्र यति नै वर्ष भनेर समयावधिको उल्लेख भएको चाहा कहीं देखिदैन। उपन्यासका पात्रहरूले आज, भोलि, हिजो, अस्ति, ६ महिनापछि, २ महिनापछि, २ वर्ष पछि भनेका आधारमा र उपन्यासको घटनाक्रमलाई हेर्दा सामान्यतया १५ (पन्ध्र) वर्ष जतिको कालीक परिवेशलाई ओगटेकोछ। त्यसैले यस उपन्यासले आख्यानात्मकपूर्ण परिवेशलाई प्रस्तुत गरेको छ।

यसरी 'वीरचरित्र' उपन्यासमा तिलस्मी गुफा, महल, जङ्गल, तलाउ र अतिरञ्जनात्मक देशकाल र वातावरणको चित्रण गरिएको छ। जसले गर्दा परिवेशीय रूपमा 'वीरचरित्र' तिलस्मी उपन्यास हो भन्ने स्पष्ट हुन्छ।

४.५ भाषाशैली

'वीरचरित्र' उपन्यासको भाषाशैली सरल, सरस र अत्यन्त आकर्षक देखिन्छ। यस उपन्यासको भाषा र शैलीलाई अलग-अलग केलाउनु उपयुक्त ठहरिन्छ। 'वीरचरित्र' जासुसी-तिलस्मी उपन्यास भएकाले यसको भाषाशैली पनि अन्य उपन्यासका तुलनामा आफ्नै किसिमको रहेको छ। यस उपन्यासमा प्रयुक्त भाषालाई हेर्दा यसमा तत्सम, तद्भव शब्दको व्यापक र आगन्तुक फारसी र उर्दूका साथै अन्य भाषाका शब्दहरूको आंशिक प्रयोग गरेको पाइन्छ।

चोखो नेपाली भाषाको प्रयोग गरिएको 'वीरचरित्र' उपन्यासका मानव, मानवेतर, अतिमानवीय र निर्जीव सबै पात्रहरूको एकै किसिमको भाषा बोलेको छन्। यसमा सर्वसाधारणदेखि दरबारियाहरूले बोल्ने भाषाकसो प्रयोग गरिएको छ। त्यस्तै यसमा काव्यात्मक भाषाको झिल्का-झिल्की पाइन्छ भने संवादात्मक शैली, नाटकीय पात्रहरूको कुराकानीलाई प्राथमिकता दिइएको भाषाशैलीको प्रयोग छ। उपन्यासको भाषाशैली साहित्यका अरू विधाका तुलनामा बढी सहज हुनु स्वाभाविकै हो। यसबाहेक प्रस्तुत उपन्यासको भाषाशैली काव्यात्मक, आलङ्कारिक, मौलिक र मनोहर रहेको छ। भाषा र शैलीले एकअर्कामा निकटस्थ सम्बन्ध राख्दछन् तापनि यी दुईमा प्रशस्त भिन्नता पाइन्छ। त्यसैले यी दुवैलाई एकै ठाउँमा राखेर अध्ययन गर्नु भन्दा यिनको छुट्टाछुट्टै अध्ययन गर्नु उपयुक्त देखिन्छ, र यहा भाषिक शिल्प र शैलीशिल्प गरी दुई भागमा बाडेर 'वीरचरित्र' उपन्यासको भाषाशैलीको अध्ययन गरिएको छ। यसको शैलीशिल्पभित्र संवादलाई शैलीका रूपमा राखेर विश्लेषण गरिएको छ।

(क) भाषिक शिल्प

'वीरचरित्र' जासुसी-तिलस्मी उपन्यास भएकाले यसमा जनसाधारणले बुझ्ने किसिमको सरल भाषाको प्रयोग गरिएको छ। यस उपन्यासको भाषिक शिल्पमा विशुद्ध मौलिक र निजीपन हादाहादै पनि परम्पराका प्रवृत्तिहरूको अवशेष पनि पाइन्छ। विभिन्न प्रकारका तिलस्मी घटनाका चित्रण गर्ने सन्दर्भमा सरल, सहज, सरस तथा सम्प्रेषणीय भाषाको यस उपन्यासमा भएको छ। सबै खालका पाठकहरूले

बुझ्न सक्ने बोलचालको भाषिक प्रयोगतर्फ उपन्यासकारको विशेष रुचि रहेको देखिन्छ । यस उपन्यासका सम्पूर्ण पात्रको भाषाशैली एउटै खालको छ; त्यसमै पनि मान्छे, पशुपंक्षी र भूत पिचाश सबै एउटै भाषाको प्रयोग गरेका छन् । यसै सन्दर्भमा ध्वाकोटे राजकुमारलाई तर्साउनेले लातले हानी ढोका खोली भित्र हुलेर भन्छ - “हे दोबाटेभूत, यहा आइज, भनी बोलायो ।

दोबाटे भूत - “के आज्ञा हुन्छ ? भन्नुहोस !”^{११}

यसरी भूत, राक्षस, तर्साउने, अतिमानवीय पात्रहरू नेपाली हावापानीमा हुर्केका हुनाले उनीहरूको बोलचालको भाषा पनि नेपाली र एउटै खालको समानतामूलक भाषिक शिल्पको प्रयोग यस उपन्यासमा देखिन्छ ।

यस उपन्यासमा प्रयुक्तशब्दहरू तत्सम, तद्भव र आगन्तुक तीनवटै स्रोतका छन् । यसमा नेपाली बोलचालमा अत्यधिक प्रचलनमा रहेको र नेपाली जनजिब्रोमा भिजिसकेका तत्सम शब्दहरूको प्रयोग गरिएको छ । जसले गर्दा उपन्यासको भाषा सम्प्रेषणीय बन्न पुगेको छ । त्यसैगरी उपन्यासमा विदेशीमूलका अनेक आगन्तुक शब्दहरू पनि प्रयोग गरिएका छन् । त्यस्तै यस उपन्यासमा अनेक अनुकरणात्मक तथा झर्ना नेपाली शब्दहरूको प्रयोगले पनि भाषिक मिठास थपिएको छ । यस्ता तत्कालीन नेपाली समाजमा प्रयोग प्रचलनमा रहेका जादाभए, खादाभए, बस्ताभए जस्ता क्रियापदको प्रयोग गरिएको छ । यिनले पनि भाषिक स्वाभाविकताको सृष्टि गर्नमा सघाउ पुऱ्याएका छन् । विश्लेषित उपन्यासमा प्रयुक्त शब्दका केही नमुनाहरू यस प्रकारका छन् :

तत्सम : प्रार्थना, पुस्तक, श्रृङ्गार, करुणा, अद्भुत, ग्रन्थ, चरण, चित्त, चलन, तन्त्र, तीव्र, स्नान, सन्ध्या, भोजन, अन्तर्ध्यान, चिन्ता, आज्ञा, निर्माण, निर्वस्त्र, निर्भीक, निर्वाह, तीर्थ, सान्त्वना, सहारा, अतिथि, रोदन, विशाल, चेष्टा, निषेध, दृश्य, जलपिशाच, वृत्तान्त, गमन, उपकार, गन्ध, विलम्ब, विवाह, वर, वेश्या, अन्तस्करण, मृत्यु, आजीवन, इति, नाग, अग्नि, दर्शन, विस्तृत, दण्ड, साक्षी, परमेश्वर, लाल, मासिक, तस्कर, स्वप्न, नग्न, धिक्कार, वर्ण, केश, कमल, पुष्पराज, कल्याण, अङ्ग, रक्षा, राष्ट्र आदि ।

तद्भव : कन्दमूल, रिन, अन्नपानी, अनिकाल, लट्टिपट्टि, पटुका, दुना, स्याउला, अगुल्टो, आगो, कर्नाल, मृदङ्ग, हात, च्याङ्गा, चुरा, कोगिटा, मयलपोस, सुरुवाल आदि ।

हिन्दी : बहुत, मालुम, बढिया, बङ्गला, कचहरी, इरादा, कबुल, अन्दाज, अन्धाधुन्द आदि ।

अङ्ग्रेजी : लालटिन, लम्फा, यारिड, डाक्टर, स्ट्रिट, बेलजियम, क्लोरोफार्म, ड्राइभर, डाइनामाइट, स्टेसन, स्पेशल, टेविल, बेञ्च, इन्जिनियर, बाथरुम, मार्बुल, फ्याक्स, नम्बर आदि ।

^{११} ऐजन , पृ. १०६ ।

फारसी : बन्दोवस्त, विरानो, अन्दाज, खरिद, ऐना, नामर्द, बक्सिस, तजविज, रोगन, पानस, तखता, तलास, मेहरमान्नी, जहर, खुद, रमाना, फकिर, जवान, ताजुप, तहखाना, रमाना, चिलिम, जमिन आदि ।

अरबी : तिलस्मी, तसल्ली, मुलाकात, किस्मत, असल, सौकिन, मनासिब, खारेज, मजलिस, इसारा, मालिकनी, हिसाब, फौज, हुकुम, सिकार, मञ्जुर, सलाम, साइत, सहूलियत, मालुम, आशक, सराब, जानिफकार, तैनाथ, जरुर, बखत आदि ।

यस्ता तत्सम, तद्भव र आगुन्तक शब्दहरूका साथै अनुकरणात्मक शब्दहरू उपन्यासभरि प्रयोग भएका र गरिएका छन् । पात्रहरूका बीच संवाद हुदा र उपन्यासकारले आफौ घटना र पात्रहरूको वर्णन गर्दा यस्ता शब्दहरूले पर्याप्त ठाउँ ओगटेका छन् ।

त्यसैगरी 'वीरचरित्र' उपन्यासमा प्रयुक्त निपात र विष्मयबोधक शब्द तथा अनेक अनुकरणात्मक शब्दले पनि मिठास थप्नुका साथै अर्थलाई भावमय र रोचक बनाइदिएका छन् । उपन्यासको भाषिक शिल्पलाई वाक्यका तहमा हेर्दा यसमा सरल, संयुक्त र मिश्र तीनैथरी वाक्य ढाँचाको प्रयोग गरेको छ - "चुरा असल रहेछन्, मैयासाहेबलाई नदेखाई बजारमा नबेचे । यो चुरा चाडै बिक्री गराइदिनुभयो भने तपाईंलाई कमिसन सयकडा दस दिउला ।"^{४४}

"आफ्ना कर्ममा जहासम्मको दुःख दैवले लेखिदिएको छ, त्यहासम्म भोगनगरी सुख पाइदो रहेनछ ।"^{४५} तुलनात्मक रूपमा हेर्दा सरल वाक्यका लामा-लामा अनुच्छेद प्रयोगमा उपन्यासकारले आफ्ना कृतिहरूमा कर्ता, कर्म र क्रियाको श्रृङ्खलित प्रयोगलाई भङ्गरी विचलनयुक्त भाषाको प्रयोग गर्ने प्रचलन भएपनि प्रस्तुत उपन्यासमा उपन्यासकार जोशीले विचलनयुक्त भाषाको प्रयोग गर्न खासै रुचि राखेको देखिदैन ।

यसरी वाक्यस्तरको उपर्युक्त भाषिक शिल्पलाई स्पष्ट पार्न 'वीरचरित्र' उपन्यासमामा प्रयुक्त केही वाक्यहरूको नमुना सर्वेक्षण गर्दा 'निधिनी- को साग बुभ्नु ?

डङ्किनी-आमाबाबुसाग बुभ्नुपर्छ ।"^{४६}

"लामाले हुन्छ भनी आफ्नो कुम्लो टहलुवालाई बोकाई राजकुमारहरूको साथ लागी खोलामा गई आफू र टहलुवा वा दुवैजनाले खुब मली मली स्नान गरी भेष बदल्नको निम्ति लगाएको रङ्गोगन सबै फाली आ-आफ्ना साबिकको पोशाक लगाई दुई राजकुमारलाई सलाम गरे ।"^{४७}

^{४४} ऐजन, पृ. ११५ ।

^{४५} ऐजन, पृ. १२३ ।

^{४६} ऐजन, पृ. २२ ।

उपर्युक्त संवादहरूमध्ये पहिलो निधिनी र डड्किनीबीच भएका संवाद हुन् र यसमा छोटो र सरलवाक्यको प्रयोग गरिएको छ भने दोस्रोमा उपन्यासकार स्वयम्ले कथानकको वर्णन गरेका छन् र यसमा लामो सरल वाक्यको प्रयोग गरिएको छ । त्यस्तै माथि उल्लेखित उदाहरणमा कर्ता, कर्म र क्रियाको श्रृङ्खलित विन्यास भेटिन्छ र भाषा प्रयोगमा उपन्यासकारले पात्रका स्तर अनुसारको भाषाको प्रयोग गरेको देखिन्छ । नोकरले बोल्ने भाषा, मालिकले बोल्ने भाषा, राजामहाराजाले बोल्ने भाषा सबैको भिन्न-भिन्न स्वरूप यस उपन्यासमा देखिन्छ । यो जासुसी-तिलस्मी उपन्यास भएकाले यसमा प्रयुक्त भाषामा अरु खालका उपन्यासभन्दा पृथक पहिचान देखिनु स्वाभाविक नै हो । यसमा मानव, मानवेत्तर प्राणी वा अतिमानवीय सबै पात्रले मान्छेले जस्तै भाषा बोलेको छन् । यो तिलस्मी उपन्यासका लागि स्वाभाविक पनि हो ।

समग्रमा भन्नुपर्दा 'वीरचरित्र' उपन्यासमा तत्सम, तद्भव आगन्तुकसमेत गरी सबै प्रकारका शब्दहरूको समन्वित प्रयोग भएको देखिन्छ । त्यस्तै प्रस्तुत उपन्यासमा अर्थपूर्ण भाषाको प्रयोग गरिएको छ । यसबाट भावप्रकाशन गर्नमा सहयोग पुगेको देखिन्छ । त्यस्तै व्यवहारिक एवम् बोधगम्य भाषाको प्रयोग पनि प्रस्तुत उपन्यासको भाषिक वैशिष्ट्य हो ।

(ख) शैली शिल्प

उपन्यासको भाषा प्रयोग गर्ने तरिका वा ढङ्गलाई शैली भनिन्छ । शैली हरेक लेखकको आ-आफ्नै किसिमको हुन्छ । शैलीकै कारण हरेक लेखकले आफूलाई अरुभन्दा भिन्न बनाएको हुन्छ । शैली अमूर्त हुन्छ र यसलाई मूर्त पार्ने काम भाषाले गर्दछ । प्रत्येक लेखकको भाषा प्रयोगको आफ्नै ढङ्ग हुन्छ । भाषाद्वारा आफ्ना भाव वा विचार अभिव्यक्ति गर्ने यही ढङ्ग नै शैली हो ।

'वीरचरित्र' उपन्यासको शैलीशिल्प रोचक एवम् उत्कृष्ट किसिमको देखापर्दछ । यस उपन्यासको कथावस्तुलाई वर्णनात्मक र संवादात्मक शैलीमा प्रवाहित गरिएको छ । बीच बीचमा उपन्यासकारले स्वयम् घटना वर्णन गर्ने विशेषता आगालेको पाइन्छ । पात्रहरूका बीचको कुराकानीका माध्यमबाट घटनाको विकास सहज, स्वाभाविक र नाटकीय तवरले भएको देखिन्छ । उपन्यासमा नेपाली पाराको संवाद आकर्षक र छोटो-छरितो किसिमले प्रस्तुत गरिएको छ र पात्रका बीचको सहकार्यमा भर्रो भाषा, उखान-टुक्काको प्रयोग आदिले गर्दा यसमा प्रयुक्त संवादहरू उत्कृष्ट बनेका छन् । यस उपन्यासमा प्रयुक्त संवाद प्रायः छोटो-छोटा वाक्यहरूमा सीमित छ । उपन्यासमा मान्छे-मान्छेका बीच, मान्छे र भूत, प्रेत, दानव, पशुपंक्षीका बीच, तिलस्मी वा अतिमानवीय पात्रहरूका बीच संवाद भएको छ । जसले गर्दा उपन्यासमा वर्णित घटना र दृश्यहरूलाई सजीवता, रोचकता र स्वाभाविक यथार्थतालाई सृष्टि गरेको छ । त्यसैले भाषाशैलीलाई अगाडी बढाउन संवादले महत्त्वपूर्ण भूमिका खेलेको हुन्छ, त्यसकारण उपन्यासमा संवादात्मक शैलीको प्रयोग गर्नु आवश्यक ठानिन्छ । जसले पाठकमा कौतुहलता सृजना गर्दछ ।

^{३०} ऐजन, पृ. १२९ ।

‘वीरचरित्र’ उपन्यासमा उपन्यासकार जोशीले वर्णनात्मक घटनालाई संवादात्मक शैलीमा यसरी प्रस्तुत गरेका छन् :-

“गणेशदत्त - बाबै कान्छा के भन्छस् ?

विष्णुदत्त - मलाई त जरो आएर साँढै जाडो हुन लागि रहेछ, आगो तपाइ दिनुस् न ।

गणेशदत्त - दाउरा छैनन्, बाबै तालाई कसरी आगो तपाउऊ ?

विष्णुदत्त - गंगाका किनारमा पर आगो बालेको देखिन्छ । मलाई त्यहा लागिदिनुहोस् ।

गणेशदत्त - बाबै त्यो त मसानमा बालेको चिताको आगो हो ।

विष्णुदत्त - जाडाले मर्न लागेपछि चितैको आगो भने पनि तापु पन्यो के गर्छ मसानले ? मलाई त डर लाग्दैन ।”^{४६}

उपर्युक्त उद्धरणमा उपन्यासकारले संवादात्मक शैली आगालेको देखिन्छ । त्यसै गरी वर्णनात्मक शैलीको प्रयोग गरिएको एउटा उदाहरण यस्तो छ -

“अग्निदत्तले कहा छन्, कस्ता छन् ? भनी हरिशङ्करलाई साथमा लिएर पटाङ्गिनीमा आई हेर्छन् त अन्दाजी १५-१६ वर्ष उमेर भएकी चन्द्रमाको जस्तो उज्यालो मुख भएकी, भमराको जस्तो काला लामा केश भएकी, कमलको पात जस्तो आखा भएकी, चापका फूल जस्तो वर्ण भएकी, बनवेली फूलको जस्तो दात भएकी, सिंहको जस्तो कम्मर भएकी, गोलकाक्रीका जस्ता लाल ओठ भएकी, अत्तर गुलाफको जस्ता राता गालाका टुप्पा भएकी, मीम फ्यास कपाल बाटेकी, गालाका दुवैतर्फ चिल्ला र काला अलख घुङ्ग्याएर छाडेकी, प्याजी रङको मयलपोश र जागीवाल सुरुवाल लाएकी, सकली ढाकाको खास्टो ओढेकी, डबल चुरा र सय नम्बरी सुनको चुरा हातमा लाएकी, डुडे पञ्जा हातमा लाएकी, रस्मी फूलदार जुता लाएकी, पन्नाको माला गलामा लाएकी, यु जडेको ढुंग्री कानमा लाएकी, पुष्पराजको औंठी हातमा लाएकी, खसको अत्तर अंगमा लगाएकी हुनाले २०-२५ हात टाढैदेखि खुस्नु आउने ।”^{४७}

यसरी ‘वीरचरित्र’ उपन्यासमा चरित्रचित्रण तथा घटनाक्रमलाई अगाडी बढाउने क्रममा वर्णनात्मक तथा संवादात्मक दुवै प्रकारको शैलीलाई अवलम्बन गरिएको छ । यी दुवै शैली मध्ये संवादात्मक शैली नै अधिकरूपमा प्रयोग भएको अवस्था देखिन्छ । कहीं उपन्यासकार स्वयम् सर्वद्रष्टा अर्थात् कथावाचक बनेर तृतीय पुरुष शैलीमा चरित्रको बाह्य तथा आन्तरिक विश्लेषण गरेका छन् भने प्रायः दुई पात्रका बीचमा संवाद गराएर उपन्यासलाई संवादात्मक शैलीमा ढालेका छन् । कतै-कतै पात्रको मानसिक अलापमा नै अन्य पात्रहरूको चरित्रसमेत उद्घाटित भएको पाइन्छ । जस्तै: मालतीको बाबु वनभ्याक्री र आमा निधिनीको चरित्रकाबारे मालती यसो भन्छे - “मेरो विवाह कसो गरी हुन सक्छ र ? मेरा बाबा वनभ्याक्री दिनभर गाजा खाएर आफ्नो कुटुमि पूजापाठ गरी दिन रात कुटीमै बिताउछन्,

^{४६} ऐजन, पृ. ४ ।

^{४७} ऐजन, पृ. २३२-२३३ ।

उनलाई मेरो विवाहको खोज खबरै केही छैन । आमालाई जति तरुना पुरुष देखिन्छन् आफूलाई नै चाहिन्छ, अर्को मेरो दाजुभाइ कोही छैन ।”^{४०}

यसरी समग्रमा ‘वीरचरित्र’ उपन्यासको भाषाशैलीलाई हेर्दा संवादात्मक र वर्णनात्मक दुवैथरी भाषाशैली रहेको छ । यहा तुलनात्मक रूपमा संवादात्मक शैलीमा उपन्यासकारको बढी जोड रहेको देखिन्छ । यो शैली हुनु नै यसको अलग पहिचान हो । ‘वीरचरित्र’ उपन्यासमा चोखो नेपाली भाषाको प्रयोग, विशुद्ध मौलिक र निजीपन हादाहादै परम्पराका प्रवृत्तिहरूको अवशेष पनि पाइनु, पदयोग र पदवियोगको ढाचा आधुनिक लेखक र उनीहरूका कृतिहरूसाग नमिल्नु, भर्रा नेपाली शब्दहरूको अधिक प्रयोग हुनु जस्ता प्रवृत्तिले भरिएको भाषाशैली पाइन्छ । यस उपन्यासको भाषाशैलीमा निकै सरल, सरस र सहज किसिमका नेपाली संवादात्मक वाक्यहरूको प्रयोग पाइन्छ ।

यसरी वीरचरित्रको भाषाशैली परिष्कृत र परिमार्जित, विज्ञान र इन्द्रजालको समन्यवय, चोखो नेपाली भर्रा शब्दको प्रयोग, तिलस्मी धाराको प्रयोग भित्रै विद्रोहको स्वर उराल्ने संवादात्मक खालको भाषाशैली बन्न पुगेको देखिन्छ । तिलस्मी संवाद र तिलस्मी भाषाशैलीको प्रयोग र समन्वयात्मक प्रवृत्तिले गर्दा नै उपन्यासलाई जासुसी-तिलस्मी बनाएको हो भन्ने कुरा स्पष्ट देखिन्छ ।

४.६ उद्देश्य

उपन्यास विधासिर्जना गर्न आवश्यक अर्को महत्त्वपूर्ण उपकरण भनेको उद्देश्य हो । उपन्यासको रचना कुनै न कुनै उद्देश्य वा लक्ष्य हासिल गर्नकै लागि गरिएको हुन्छ । कुनै उपन्यासमा उपन्यासकारले कुनै सामाजिक, मनोवैज्ञानिक, पौराणिक, ऐतिहासिक आदि जस्ता कथ्यमाथि प्रकाश पार्ने उद्देश्य लिएको हुन्छ भने कुनै उपन्यासमा खास वैचारिक सन्देश दिने उद्देश्य लिएको हुन्छ । कुनै उपन्यासको रचना आनन्द र मनोरञ्जन प्राप्तिका उद्देश्यले सृजित हुन्छन् । कुनै उपन्यासको रचना धन, यश, मोक्ष प्राप्तिका लागि पनि लेखिएका हुन्छन् त्यसैले उद्देश्य बिना कुनै कृतिको रचना हुदैन । बिना उद्देश्य कुनै काम गरिन्छ भने त्यसको अर्थ र औचित्य रहदैन । साहित्य सृजना गर्नुका पछाडि पनि स्रष्टाको निश्चित उद्देश्य रहने भएकाले साहित्य प्रयोजन विहीन हुदैन । अतः ‘वीरचरित्र’ उपन्यासले पनि यस्तै कुनै न कुनै उद्देश्य र सन्देशलाई आगालेको अवश्य छ । जासुसी-तिलस्मी उपन्यासको मुख्य उद्देश्य मनोरञ्जन दिनु र जादुगरी देखाउनु मात्र भए पनि ‘वीरचरित्र’ उपन्यासले भने अन्य विविध उद्देश्यलाई समेट्दै आफूलाई भिन्नरूपमा उभ्याएको पाइन्छ ।

उपन्यासकार गिरीशवल्लभ जोशीले ‘वीरचरित्र’ उपन्यास लेखनको उद्देश्यका सम्बन्धमा ‘वीरचरित्र’ को प्रथम भाग प्रकाशित हादा वि.सं. १९६० मा आफ्नो भूमिकामा प्रकाश पारेका छन् । गिरीशवल्लभले “यो पुस्तक लेख्नु भन्दा पहिले कसैले पनि यस्तो पुस्तक नलेखेको र यसमा वीररस,

^{४०} कमलमणि दीक्षित, पूर्ववत्, पृ. ज ।

श्रृङ्गाररस, अद्भूतरस, करुणरस, हास्यरस, बीभत्सरस आदिरसले पूर्ण घटनाहरू प्रस्तुत भएका ग्रन्थहरूको अभावमा आफूले यो पुस्तक तयार पारेको कुरा उल्लेख गरेका छन्।^{११} तसर्थ यो उपन्यास लेखुभन्दा अगाडि कसैले पनि यस्तो कृति नलेखेको र पाठकहरूलाई विभिन्न रसले युक्त कृतिको रचना गरेर प्रशस्त मनोरञ्जन प्रदान गर्ने उद्देश्यले यो कृतिको रचना गरिएको देखिन्छ। जासुसी-तिलस्मी प्रवृत्तिलाई पाठकसमक्ष पुऱ्याउने र पाठकलाई सूचित गराउनु पनि यस उपन्यासको उद्देश्य हो।

‘वीरचरित्र’ जासुसी-तिलस्मी उपन्यास हो र यसको मूल उद्देश्य मनोरञ्जन प्रदान गर्नुका साथै तत्कालीन राजनैतिक व्यवस्थाको प्रतीकात्मक झलक प्रस्तुत गर्नु हो। यस उपन्यासका पात्र तथा घटनाहरूको विश्लेषणबाट उपन्यासको उद्देश्यका सम्बन्धमा अझ स्पष्ट पार्न सकिन्छ। एकातिर मनोरञ्जन प्रदान गर्नु यसको मुख्य ध्येय रहेको देखिन्छ, भने अर्कातिर सत् वा आदर्शको सन्देश एवम् प्रतीकात्मक रूपमा राजनैतिक वस्तु स्थितिको चित्रण गर्नु पनि ‘वीरचरित्र’ उपन्यासको उद्देश्य रहेको छ। यहाँ प्रयोग भएका केही पुरुष पात्र र केही स्त्री पात्रले राणाशासनको दरबारलाई चिनाउने काम गरेका छन्। यस उपन्यासले आंशिक रूपमै भए पनि नेपाली वातावरणलाई चिनाउने उद्देश्य बोकेको देखिन्छ। गणेशदत्तको चरित्रले तत्कालीन पुरुषको परिचय दिएको छ, भने जातपात, लसुन, जिम्बु खाने नखाने जस्ता कुराहरूको उद्घाटन गरेर नेपाली समाज र संस्कृतिलाई चिनाउनु, तन्त्रबल-मन्त्रबलको प्रयोग गरी समन्वयवादलाई झल्काउनु, बेलन उडाउनु, डाइनामाइट पड्काउनु, जहाज उडाउनु, आधुनिक युद्धको घोषणा गर्नु जस्ता अद्भुत वर्णनले ज्यादै विकसित नेपालको कल्पना गर्नु र गहेन्द्र शमशेरको विज्ञानप्रतिको झुकावलाई प्रस्तुत गर्नु जस्ता उद्देश्यहरू ‘वीरचरित्र’ उपन्यासले आत्मसाथ गरेको छ।

‘वीरचरित्र’ उपन्यास लेखनको उद्देश्यका सम्बन्धमा कृष्णचन्द्रसिंह प्रधानले कस्तो टिप्पणी गरेका छन् भने समकालीन परिवेशको चित्रण गर्ने क्रममा ‘वीरचरित्र’ लाई तिलस्मी आवरण दिएर आफूलाई जोगाउने प्रयत्न गरे तापनि अप्रत्यक्ष रूपमा त्यस बेलाको निरङ्कुश राणाशासनप्रति वीरचरित्रले आगो सल्काएको छ।^{१२} त्यसै गरी अग्निदत्तलाई न्याय र क्रान्तिको पक्षमा उभ्याएर आम नेपाली युवालाई अन्यायको विरुद्ध विद्रोह गर्न प्रेरणा दिने उद्देश्य लिएको छ, भने अर्कातिर निधिनीका अन्याय अत्याचार र यौनेच्छाको लोलुपतालाई तत्कालीन शासकसाग जोडेर प्रस्तुत गर्दै वर्तमान हुकुमी शासनदेखि अग्निदत्त जस्ता क्रान्तिकारी युवाहरूलाई सचेत रूपमा संघर्ष गर्न उत्प्रेरित गर्ने उद्देश्य यस ‘वीरचरित्र’ उपन्यासमा छर्लङ्ग देखिन्छ।

‘वीरचरित्र’ लेखनको मूल उद्देश्य सत्, न्याय, विवेक, इमान, साहस र आदर्शजस्ता विविध पक्षको विजय र असत्, अन्याय र अत्याचारको पराजय देखाउनु नै रहेको छ। त्यसैअनुरूप उपन्यासकार जोशीले परम्परा र आधुनिकतालाई समन्वित गर्दै प्रतीकात्मक रूपमा अग्निदत्तलाई तिलस्मीको खोल वा

^{११} ऐजन्, पृ. ज।

^{१२} कृष्णचन्द्रसिंह प्रधान, नेपाली उपन्यास र उपन्यासकार, पूर्ववत्, पृ. ४६।

मुकुण्डो लगाएर क्रान्तिद्वारा न्यायको पक्षमा र सुधारको निम्ति आफ्ना सुभाब लैजाने वाहकको रूपमा प्रयोग गरेका छन् ।

पाँचौं परिच्छेद उपसंहार तथा निष्कर्ष

नेपाली साहित्यको कान्छो विधा नै उपन्यास विधा हो । यसले सर्वप्रथम नेपाली साहित्यमा संस्कृत र उर्दू-फारसी अरबीबाट अनुदित अथवा रूपान्तरित र तिनीहरूबाटै प्रभावित भई लेखिन सुरु भएको पाइन्छ । उपन्यासलाई संस्कृतमा आख्यान वा आख्यायिकासाग सम्बन्धित रचनाका रूपमा राखिएको पाइन्छ भने अङ्ग्रेजीमा नोवेल ९ल्यखभणि भनिन्छ । उपन्यास समय र परिस्थिति अनुसार आफूलाई परिवर्तित र परिष्कृत गर्दै विकासको धारमा बहाउन सक्ने लचिलो गतिशील साहित्यिक विधा भएकोले कुनै एक विद्वानको परिभाषाले यसको सबै पक्ष समेट्न सक्छ भन्ने छैन । तर सबै विद्वानहरूको परिभाषालाई समेट्ने हो भने उपन्यासको आधुनिक पहिचान गराउनु कुनै कठिन हुने छैन । वर्तमान अवस्थामा प्रकारगत रूपमा अलगिएर उपन्यास अझ लोकप्रिय र व्यापक भएको देखिन्छ । अहिले उपन्यास विधाका क्षेत्रमा सामाजिक उपन्यास, पौराणिक धार्मिक उपन्यास, ऐतिहासिक उपन्यास, जासुसी-तिलस्मी उपन्यास जस्ता विषयगत रूपमा देखा परेका छन् ।

नेपाली साहित्यको उपन्यास क्षेत्रमा वि.सं. १९४६ मा शिवदत्त शर्माद्वारा अनुवादित 'वीरसिक्का' (१९४६) बाट जासुसी-तिलस्मी उपन्यास लेखन परम्परा सुरु भएको हो । जासुसी कार्य र असम्भव घटना वा पत्याउनै नसकिने कामकुराहरूको वर्णन गरी लेखिएको उपन्यासलाई जासुसी-तिलस्मी उपन्यास भनिन्छ । यस्ता उपन्यासमा घटना र चरित्रहरूको भिन्नता पाइन्छ । उपन्यास सिद्धान्तमा जासुसी-तिलस्मी उपन्यासको छुट्टै रूपरेखा र पहिचान हुादैँन तर उपन्यासहरूको प्रवृत्ति र शैली भने अवश्य फरक हुनसक्छ । नेपाली साहित्यका क्षेत्रमा उपन्यासको समालोचना गर्ने विद्वानहरूका अध्ययन र विश्लेषणमा जासुसी-तिलस्मी उपन्यासको छुट्टै सिद्धान्त पाइादैँन । उपन्यास लेखनको विषयगत प्रकारमा मात्र जासुसी-तिलस्मी उपन्यास पर्दछ । अन्य प्रेमाख्यान सामाजिक तथा विविध विषयका उपन्यासमा हुने तत्त्वहरू र जासुसी-तिलस्मी उपन्यासमा पाइने तत्त्वहरू फरक नभएर विषयगत भिन्नता मात्र पाइन्छ । उपन्यास सिद्धान्तले जासुसी-तिलस्मी उपन्यासका पनि तत्त्वहरूलाई कथावस्तु, चरित्र, परिवेश, उद्देश्य भाषाशैलीका रूपमा नै चर्चापरिचर्चा गरेको पाइन्छ ।

जासुसी-तिलस्मी स्रोतका उपन्यासहरू प्रेमप्रसङ्ग, अद्भुतता, साहसिकता, कौतुहलतावृद्धि, जादूघटना संयोगको वैचित्र्य चमत्कारिकता जस्ता अलौकिक कल्पना र अतिरञ्जनात्मकले भरिपूर्ण हुन्छ । यस्ता उपन्यासको नायक असम्भव कामहरू पनि सजिलैसाग गर्न सक्ने खालको हुन्छ । साथै जासुसी कार्यबाट आफ्नो मतलब पूरा गर्ने खालको हुन्छ । जासुसी-तिलस्मी उपन्यासमा आश्चर्य तथा कौतुहलपूर्ण कथावस्तु, ऐयारी पात्रहरूको प्रयोग, तिलस्मी ठाउँ वा परिवेश र स्थानीय भाषा र संवादको प्रभाव ज्यादैँ पाइएको हुन्छ । तापनि यस्ता उपन्यासमा देश-काल-वातावरणको चित्रण अविश्वसनीय र अतिरञ्जनात्मक हुन्छ । यस्ता उपन्यासमा खास गरी असम्भव घटनाहरू तथा वास्तविक जीवनमा घट्टै

नसक्ने घटनाहरूको वर्णन गरिने हुनाले त्यसबाट पाठकले मनोरञ्जन नै प्राप्त गर्ने गर्दछन् । त्यसैले जासुसी-तिलस्मी उपन्यासको मुख्य उद्देश्य पाठकलाई मनोरञ्जन प्रदान गर्नु नै हो ।

प्राचीन आख्यान र आधुनिक उपन्यासका बीचको सङ्क्रमणकालीन अवस्थामा जे जस्तो औपन्यासिक कृतिको प्रजनन सम्भव थियो, वीरसिन्का त्यसैको उदाहरण हो । विद्वानहरू अनुवादककै रूपमा देखा परे पनि आख्यान र उपन्यासको मध्यवर्ती रचनाका रूपमा यसको निकै महत्त्व छ, भन्दछन् र आधुनिक उपन्यासको आद्य प्रारूपका रूपमा यसको स्मरण गर्दछन् । यसपछि, पहिले उपन्यास तरङ्गिणी (सं. १९५९) मा धारावाहिक रूपमा र पछि, छुट्टै पुस्तकका रूपमा (सं. १९५९) प्रकाशमा आएको सदाशिव शर्मा रचित 'महेन्द्रप्रभा' (१९५९) को नाम आउछ । यो नेपाली उपन्यास लेखन परम्पराको पहिलो मौलिक जासुसी-तिलस्मी उपन्यास मानिन्छ । हिन्दीका जासुसी उपन्यासका प्रेरणामा नै भएपनि सचेत रूपले उपन्यास विधाका प्रथम प्रणेता बनेका सदाशिव शर्माको योगदानको ऐतिहासिक महत्त्व छ, तर यसक्रममा गिरीशवल्लभ जोशीको वीरचरित्र (१९६०) को उपेक्षा गर्न मिल्दैन । यो सम्वत १९६० मा प्रकाशित भएकाले 'महेन्द्र प्रभा' (१९५९) भन्दा कान्छो देखिए पनि सम्वत १९५६ मा नै लेखिसकिएकाले लेखनका दृष्टिले त्यसभन्दा जेठो छ । यसको यति मात्र विशेषता होइन । जासुसी भइकन यो मौलिक पनि छ । यसमा पश्चिमी नेपालीको पहाडी जीवनको चित्रणका माध्यमबाट तत्कालीन नेपालको राजनैतिक सामाजिक अवस्था व्यङ्ग्यात्मक रूपमा प्रतिबिम्बित छ । यथार्थ र स्वैरकल्पनाको समुचित मिश्रण भएको 'वीरचरित्र' एक विशिष्ट उपलब्धि हो । यसरी नेपाली उपन्यास विधामा जासुसी-तिलस्मी उपन्यास लेखन परम्परा विकसित हुँदै आधुनिक नेपाली उपन्यासको पृष्ठभूमि तयार भएको पाइन्छ ।

गिरीशवल्लभ जोशी नेपाली साहित्यका बहुमुखी प्रतिभा भएका व्यक्तित्व हुन् । यिनको जन्म वि.सं. १९२४ मा पिता गङ्गानाथ जोशी र माता वागीश्वरीका पुत्ररत्नका रूपमा बाबुआमाको तीर्थवासको समयमा भारतमा भएको मानिन्छ । यिनको बाल्यकाल बनारसमा बितेको थियो भने यिनको शिक्षा-दीक्षा पनि बनारसमा नै सम्पन्न भएको देखिन्छ । जोशीका बाबु-बाजेले वैद्यविषयक अध्ययन गरेका र उनले पनि औपचारिक रूपमा सोही विषयको अध्ययन गरेका थिए । जोशी ४८ वर्षको उमेरसम्म भारतको बनारसमा बसेका र त्यसपछि मात्र काठमाडौँ फर्केको देखिन्छ । उनले चारवटा विवाह गरेका थिए । उनका ती चार पत्नीहरूबाट जम्मा ६ छोरा र ७ छोरी गरी १३ सन्तान थिए । उनको श्रीसम्पत्ति पनि प्रशस्त थियो तर पनि धेरै सन्तान भएकाले जीवनको उत्तरार्द्ध अवस्थामा उनी बाबु-बाजेले बनाएको ज्ञानेश्वर गल्लीमा अवस्थित पैतृक घरमा गई बस्न थालेका थिए । उनले आफ्ना जीवनमा नामी वैद्य भएर प्रशस्त धनसम्पत्ति जोडेका थिए । उता सृजनामा पनि उनी निरन्तर सक्रिय भएका थिए । त्यतिखेर नेपालमा राणाप्रधानमन्त्री चन्द्रशमशेरको शासन चलिरहेको थियो र नेपाली जनता घोरअन्यायमा पिल्सिरहेका थिए । त्यस्तो बेलामा पनि गिरीशवल्लभले परोक्ष रूपमा आफ्ना औपन्यासिक कृतिमार्फत सो पिल्साइलाई उद्घाटित गर्ने हिम्मत गरेका छन् । अन्ततः ५६ वर्षको अघुर्ने जीवनमा वि.सं. १९८० साल पौषकृष्ण षष्ठीका दिन उनले यस संसारबाट विदा लिए ।

नेपाली साहित्यका विविध विधामा कलम चलाउने गिरीशवल्लभ जोशी प्रथमतः उपन्यासकारका रूपमा देखापरेका थिए । उनले १९५६ सालमा 'वीरचरित्र' उपन्यास लेखेर १९६० मा यसको पहिलो भाग प्रकाशित गराएका थिए । यसको सम्पूर्ण भाग चाहि २०२२ सालमा मात्र प्रकाशित भएको थियो । यसरी उनी प्रथमतः 'वीरचरित्र' उपन्यासमार्फत पाठकसमक्ष देखापरेका थिए । नेपाली उपन्यास परम्परामा उनीभन्दा अगाडि सदाशिव शर्माले 'महेन्द्रप्रभा' उपन्यास लेखेर वि.सं. १९५९ मा प्रकाशित गरेका थिए । उनको 'महेन्द्रप्रभा' प्रसिद्ध हिन्दी उपन्यासकार देवकीनन्दन खत्रीको प्रभाव र प्रेरणामा लेखिएको कृति हो । त्यसैगरी सदाशिव शर्माले देवकीनन्दनकै 'नरेन्द्रमोहिनी' उपन्यासको अनुवाद पनि गरेका थिए । त्यसको प्रकाशन बनारसबाट हरिहर शर्माले वि.सं. १९५८ सालमा गरिदिएका थिए । यसरी हिन्दी उपन्याससाहित्यबाट प्रभावित भएर नेपालीमा त्यस्ता उपन्यासहरूको अनुवाद गर्ने र मौलिक उपन्याससमेत लेख्ने प्रचलन व्यापक भइरहेको बेला नेपाली उपन्यासको ढुकुटी भर्ने पहिलो प्रयास गिरीशवल्लभ जोशीले गरेका थिए र यसैको साक्ष्य 'वीरचरित्र' उपन्यास हो । गिरीशवल्लभको 'वीरचरित्र' पूर्ण मौलिक तथा पहिलोपटक नेपाली परिवेशलाई समेटेर लेखिएको औपन्यासिक कृति हो । समकालीन युगमा नेपालीमा जासुसी-तिलस्मी प्रवृत्तिका उपन्यास लेख्ने लहड चलिरहेको थियो । सोही प्रवृत्तिलाई अनुकरण गर्दै जोशी लेखनका दृष्टिले प्रथम मौलिक उपन्यास प्रस्तुत गर्ने उपन्यासकारका रूपमा देखापरेका छन् ।

गिरीशवल्लभ जोशी नेपाली साहित्यमा बहुमुखी प्रतिभा हुन् । उनले उपन्यास, नाटक तथा कविता विधामा समेत कलम चलाएका छन् । यी मध्ये जोशीको प्रमुख सृजनाक्षेत्र चाहि उपन्यास हो र उनी माध्यमिक कालका प्रमुख उपन्यासकार पनि हुन् । नेपाली र हिन्दी भाषामा समेत कलम चलाउने जोशीले 'वीरचरित्र', 'प्रारब्धदर्पण', 'बहादुरचरित्र' र 'चन्द्रकला-आदित्यसेन' जस्ता नेपाली उपन्यासहरूको रचना गरेका छन् । त्यसैगरी उनले हिन्दीमा 'गिरीशवाणी' उपन्यास लेखेका छन् । जोशीले नेपालीमा चारवटा र हिन्दीमा एउटासमेत गरी जम्मा पाचवटा उपन्यासको रचना गरेको देखिन्छ । उनले यति धेरै कृतिहरूको रचना गरेका छन् तापनि हाल उनका 'वीरचरित्र' र 'प्रारब्धदर्पण' उपन्यास मात्र उपलब्ध छन् । यी दुई मध्ये पनि 'वीरचरित्र' नै जोशीको त्यस्तो उपन्यास हो जसबाट उनी आफ्ना पाठकहरूका बीचमा परिचित, प्रतिष्ठित एवं लोकप्रिय भएका छन् ।

जोशीले लेखेका अन्य उपन्यास नाटकहरूको नामोल्लेख शरदचन्द्र शर्माले गरेका भए पनि तिनले हालसम्म पनि आफ्नो औपचारिक स्वरूप देखाउन सकेका छैनन् । त्यसैले यस शोधकार्यमा जोशीका प्रकाशित तथा उपलब्ध 'वीरचरित्र' उपन्यासको विधातात्त्विक विश्लेषण मात्र गरिएको छ ।

गिरीशवल्लभ जोशीको 'वीरचरित्र' जासुसी-तिलस्मी उपन्यास हो । यस खालका उपन्यास जोशीभन्दा पहिले सदाशिव शर्माले प्रस्तुत गरेका भए पनि नेपाली परिवेशको मौलिक प्रस्तुतिका दृष्टिले उनी आफ्ना जमानाका सशक्त उपन्यासकार हुन् । माध्यमिककालीन जासुसी-तिलस्मी उपन्यासकारका रूपमा गिरीशवल्लभ प्रतिस्पर्धाविहीन स्रष्टाका रूपमा प्रतिष्ठित छन् । गिरीशवल्लभले आफ्ना प्रकाशित

‘वीरचरित्र’ तथा ‘प्रारब्धदर्पण’ दुवै उपन्यासमा समान किसिमका परिवेश, घटना, उद्देश्य, भाषाशैली आदि तत्त्वहरूको समायोजन गरेका छन् । उनका दुवै उपन्यासमा वीर, साहसी, भेष बदल्न सक्ने, आफूले चाहेका ठाउामा तुरुन्तै पुग्न सक्ने, अचानक प्रकट हुने र लोप हुने, अरूका मनका कुरा थाहा पाउने, टाढाका र भविष्यका कुरा जान्नेजस्ता चमत्कारपूर्ण कार्य गरेर देखाउने अतिरञ्जनात्मक तथा अलौकिक पात्रहरू देखापर्दछन् । त्यसैगरी परिवेशचित्रणका क्रममा नेपालका विभिन्न भौगोलिक स्थानहरूमा उपन्यासका घटना घटित गराएका छन् । यी दुवै उपन्यासका घटनाहरू आश्चर्यजनक र अलौकिक प्रकृतिका छन् । मानव र मानवेत्तर पात्र (मान्छे तथा भूतप्रेत र राक्षसहरू) एकै ठाउामा वस्नु, उनीहरूले आपसमा विहे गर्नु, छोराछोरी जन्माउनु, पूर्वजन्मका कुरा गर्नु, तीनसय वर्षसम्म तपस्या गरेका कुरा गर्नु, भूत र भविष्यका कुराहरू जान्नु, मसानघाटमा गएर मसानको गिदी खानुजस्ता अनेक आश्चर्यजनक घटनाहरू दुवै उपन्यासमा समान किसिमले घटित भएका छन् । औपन्यासिक घटनाहरू पाठकले पूर्वानुमान गरेभन्दा भिन्न रूपमा घटित गराएर पाठकमा कौतुहलता सृजना गर्नु र मनोरञ्जन दिनु उपन्यासकार जोशीको आफ्नै कौशल हो । उनका उपर्युक्त दुवै उपन्यासमा प्रमुख चरित्रको जीवनवृत्तान्तको चित्रण गरिएको देखिन्छ । साथै यी दुवै उपन्यास सुखान्तमा टुङ्गिएका छन् । गिरीशवल्लभका दुवै उपन्यासले सत् पक्षको विजय र असत् पक्षको पराजयलाई इङ्गित गरेको देखिन्छ । प्रारब्धवादी अर्थात् भाग्यवादी विचारलाई प्रस्तुत गरेर परम्परागत आदर्शलाई स्थापित गर्नु पनि उनका उपन्यासको साक्षात् लक्ष्य रहेको देखिन्छ । त्यसैगरी जोशीका दुवै उपन्यासमा सहज, स्वाभाविक तथा जनसाधारणले बुझ्ने किसिमको भाषाको प्रयोग गरिएको छ ।

गिरीशवल्लभ जोशीको प्रकाशित ‘वीरचरित्र’ उपन्यासका आधारमा उनका औपन्यासिक प्रवृत्तिलाई निम्नानुसार प्रस्तुत गर्न सकिन्छ :

१. गिरीशवल्लभ जोशीले परम्परागत रूपमा नेपाली आख्यानमा चल्दै आएको पौराणिक आख्यानधारालाई तिलाञ्जली दिदै माध्यमिक कालमा नौलो र चमत्कारपूर्ण ठहरिएको जासुसी-तिलस्मी धाराको मलजल गर्दै उपन्यासहरू प्रस्तुत गरेका छन् । यो जोशीको महत्त्वपूर्ण औपन्यासिक विशेषता ठहरिन्छ । त्यस्तै जोशीका उपन्यासका यथार्थ र काल्पनिक घटनाको संयोजन गर्दै सत्यको जित तथा असत्यको हार देखाइएको हुन्छ । वास्तविक धरातलमा अवास्तविक घटना, पात्र आदिको चित्रण गरेर अन्त्यमा सत् र आदर्शको स्थापना गर्नु पनि उनको औपन्यासिक विशेषता हो । उपन्यासकार जोशीले आफ्ना उपन्यासमा परम्परित तन्त्र-मन्त्र र धामी-भक्ताक्री, प्रारब्धवादसम्बन्धी मान्यता तथा आधुनिक विज्ञान र प्रविधिसम्बन्धी मान्यतालाई एकै ठाउम समन्वित गरेर उपन्यासको रचना गरेका छन् । जोशीले भौतिकता र आध्यात्मिकता दुवैलाई उत्तिकै महत्त्व दिएर उपन्यासको रचना गरेको देखिन्छ । यसबाट जोशी परम्परित र आधुनिक दुवैथरी चिन्तनबाट परिचित र प्रभावित देखिन्छन् । यसरी परम्परित तथा नवीन जीवनमूल्यको समीकरण गर्नु पनि जोशीको अर्को औपन्यासिक विशेषता हो । गिरीशवल्लभले आफ्ना उपन्यासमा तत्कालीन निरङ्कुश शासकहरूले नेपाली समाजलाई गर्ने

अन्याय, अत्याचार, शोषण र दमनको उद्घाटन अप्रत्यक्ष रूपमै भए पनि गरेका छन् । शासकहरूका राक्षसी रूप र दरवारिया मेमसाहेबहरूमा अन्तर्निहित अवैध यौनाचारका प्रवृत्तिलाई पनि जोशीले प्रतीकात्मक रूपमा प्रस्तुत गरेका छन् । यो पनि उपन्यासकार जोशीको महत्त्वपूर्ण विशेषता हो । यसैगरी गिरीशवल्लभ जोशीका दुवै उपन्यासमा नायकले सुरुदेखि नै शारीरिक तथा मानसिक द्वन्द्व भेल्नुपरेको र अन्त्यमा नायकले सुख पाएको देखाइएको छ । यसरी उपन्यासलाई सुखान्तमा लगेर अन्त्य गर्नु पनि जोशीको औपन्यासिक विशेषता नै हो ।

२. गिरीशवल्लभ जोशीले आफ्ना उपन्यासमा उच्च जातका मानिस राजा-महाराजादेखि लिएर सबै जात र स्तरका पात्रलाई उत्तिकै सम्मानका साथ स्थान दिएका छन् । यो पनि उनको महत्त्वपूर्ण आख्यानान्तात्मक वैशिष्ट्य हो । जोशीले आफ्ना दुवै उपन्यासमा मानवीय, अतिमानवीय तथा निर्जीव सबै प्रकारका पात्रहरूको प्रयोग गरेका छन् । उनले आफ्ना सबै खालका पात्रलाई मानवीय व्यक्तित्व प्रदान गरेर अतिकाल्पनिक तुल्याएका छन् । यो पनि उनको अर्को औपन्यासिक वैशिष्ट्य हो । गिरीशवल्लभले 'वीरचरित्र' तथा 'प्रवरब्धदर्पण' दुवै उपन्यासमा नायकलाई अगाडि सारेर उसकै केन्द्रीयतामा हरेक घटनाहरू घटित भएको देखाएका छन् । उनका दुवै उपन्यासमा नायिकाको विधान गरिएको छैन । यसरी नायककेन्द्री उपन्यासको रचना गर्नु पनि जोशीको औपन्यासिक विशेषता नै हो । उनले उपन्यासमा वीर,सहासी,भेष बदल्नसक्ने,आफूले चाहेका ठाडामा तुरुन्तै पुग्न सक्ने,अचानक प्रकट हुने र लोप हुने, अरुका मनका कुरा सजिलै थाहा पाउने , टाढाका र भविष्यका कुराहरू जान्ने जस्ता चमत्कारपूर्ण कार्य नायकद्वारा प्रस्तुत गरिएका छन् । उनका दुवै उपन्यासमा मानावीय र मानवेत्तर पात्रहरूको अत्यधिक प्रयोग पाइन्छ । जसले गर्दा उपन्यासमा भूतप्रेत,राक्षस,जनावर,मान्छे,निर्जीव,सजीव वस्तु, महल,ओढार,मसान,मसानदेवी जस्ता असंख्य पात्रहरूको प्रयोगले गर्दा अनावश्यक चरित्रहरूको घुइँचा लागेको देखिन्छ । उपन्यासमा मानव पात्रहरू भन्दा मानवेत्तर पात्रहरूको सक्रियता देखिन्छ । जसरी उपन्यासमा प्रयोग भएका अतिमानवीय नीधिनी,रिट्ठेभााकी , सुनाभााकी , मदनप्रिया , साना भुत , तिलस्मी कुकुर जस्ता पात्रहरू सक्रिय रूपमा उपन्यास भित्र क्रियाशिल भएका छन् । केही पात्रहरू प्रारब्धवादी वा भाग्यवादी अर्थात भाग्यकै भरमा बााचन खोज्ने प्रवृत्तिलाई आगाल्ने स्वभावका रहेका छन् । त्यसै कारण जोशीका आफ्ना उपन्यासमा अनावश्यक चरित्रहरूको घुइँचा लागेको र ती चरित्रहरूको सहज स्वाभाविक चारित्रिक विकासभन्दा कृत्रिम एवम् अस्वाभाविक क्रियाशीलता देखिएको हुनाले यो चाही उनको उपन्यासकारिताको कमजोर पक्ष देखिन्छ ।
३. जोशीले आफ्ना उपन्यासमा अनावश्यक चरित्रहरूको घुइँचा लगाएर ती चरित्रहरूको सहज स्वाभाविक चारित्रिक विकासभन्दा कृत्रिम एवम् अस्वाभाविक क्रियाशीलता देखाएका छन् । यो चाही उनको उपन्यासकारिताको कमजोरपक्ष हो ।

४. गिरीशवल्लभ जोशीका उपन्यासमा नेपाली पाखा-पखेरा, वन-जङ्गल, नदीनाला, पहाड-ओडारहरूको वर्णन गरिएको पाइन्छ । जोशीले आफ्ना उपन्यासमा स्थानीयताको रङ प्रशस्त मात्रामा भरेका छन् । यो पनि उनको उपन्यासकारिताको अर्को विशेष प्राप्ति हो । गिरीशवल्लभले आफ्नो उपन्यासमा छैंटी, विवाह, व्रतवन्ध, मृत्युसंस्कार आदिको बयान गरेबाट उनी पूर्ण रूपमा नेपाली परम्परा, संस्कृति र चालचलनबाट प्रभावित देखिन्छन् । त्यसैगरी ब्राह्मणले लसुन, जिम्बु, छ्यापी, प्याज खान नहुने, सागुरले छोएमा ब्राह्मणको जात जाने, नित्यकर्म पूजाआजा नगरी ब्राह्मणले खान नहुने, ब्राह्मणले धोती फेरेर भोजन गर्नुपर्ने जस्ता चालचलन र परम्पराबाट उपन्यासकार जोशी प्रभावित छन् । यो पनि उपन्यासकार जोशीको महत्त्वपूर्ण विशेषता नै हो । जोशीले आफ्ना उपन्यासमा सामान्यतया १४-१५ वर्षभित्र घटित घटना प्रस्तुत गरेका छन्, तर यो समयावधिमा तीनसय वर्ष अघिदेखिका पात्रले तपस्या गरेका, अघिल्लो जन्मका कुरा ज्ञात भएका र पछिल्लो जन्ममा हुनसक्ने घटनाको पूर्वानुमान अवास्तविक र अस्वाभाविक घटना र चरित्रहरूको उल्लेख भएबाट उपन्यास पूरै काल्पनिक बनेको देखिन्छ । यसरी अतिभावुक र काल्पनिक किसिमका घटना र तदनुसारका चरित्रहरू प्रस्तुत गर्नु पनि उपन्यासकार जोशीको कमजोर पक्ष नै हो भन्न सकिन्छ ।
५. गिरीशवल्लभ जोशीका उपन्यासमा सत्, न्याय, विवेक, इमान र आदर्शजस्ता विविध पक्षको विजय र असत्पक्षको पराजय देखाइएको छ । यसरी सत्पक्षलाई प्रोत्साहित गर्नु र असत्पक्षलाई हतोत्साहित गर्नु पनि जोशीको औपन्यासिक विशेषता हो । जोशीका दुवै उपन्यासमा बाबु-आमा, गुरु तथा ईश्वरको आदर गर्नुपर्ने र आफूभन्दा ठूलाको अनादर गरेमा दुःख पाइने कुराको विश्लेषण गरिएको छ । 'वीरचरित्र' मा अग्निदत्तले आफ्ना बाबु गणेशदत्त र आमालाई सदैव सम्मान तथा आदर गरेको देखिन्छ, भने 'प्रारब्धदर्पण' को शिवशालीले बाबुको अनादर गर्दा दुःख पाएको छ । यसरी आफ्ना मान्यजनको आदर-सम्मान गर्नुपर्छ, भन्ने आदर्शवादी विचार उनका उपन्यासमा प्रकट भएको देखिन्छ, र यो पनि उनको अर्को महत्त्वपूर्ण विशेषता हो । गिरीशवल्लभले शृङ्गारादि नवै रसको आस्वादन गराउने उद्देश्यले 'वीरचरित्र' को रचना गरेका थिए । तदनुसार यसबाट वीररस, अद्भूतरस, भयानकरस, करुणरस, शृङ्गाररस लगायतका सबै रसको एकैचोटी आस्वाद पाइन्छ । यसैगरी 'प्रारब्धदर्पण' ले पनि शृङ्गार र हास्यबाहेकको विविध रसको आस्वादन गराउछ । यसरी एउटै कृतिका माध्यमबाट मिश्रित रूपमा विविध रसभावको आस्वादन गराउनु पनि जोशीको उपन्यासकारिताको महत्त्वपूर्ण विशेषता नै हो ।
६. गिरीशवल्लभको जन्म तथा शिक्षादीक्षा नेपालबाहिरै भएकाले उनका उपन्यासमा आगन्तुक स्रोतका शब्दहरूको आधिक्य देखिन्छ । हिन्दी, अरबी, फारसीमूलका अनेक शब्दहरू उनले आफ्ना उपन्यासमा प्रयोग गरेका छन् । उनका दुवै उपन्यासमा विदेशीमूलका आगन्तुक शब्दहरूको अधिक प्रयोग देखिन्छ, जुन गिरीशवल्लभको भाषिक प्रयोगको उल्लेखनीय पक्ष हो । त्यसैगरी उनका दुवै उपन्यासमा पुरानो परम्पराको 'हादा भए, जादा भए, बस्दा भए' जस्ता

क्रियापदको प्रयोग पाइन्छ । यस्ता क्रियापदको प्रयोगलाई पनि जोशीको महत्त्वपूर्ण भाषिक विशेषताअन्तर्गत राख्न सकिन्छ ।

७. गिरीशवल्लभ जोशीले आफ्ना उपन्यासको शीर्षकविधान गर्दा प्रमुख चरित्रका नामबाट शीर्षक नराखी उपन्यासको कथ्यविषयका आधारमा शीर्षक जुराउने प्रवृत्ति देखाएका छन् जुन उनका दुवै उपन्यासमा देखापर्ने यो साभ्ना प्रवृत्ति हो । 'वीरचरित्र' मा अग्निदत्तलगायत अन्य साहसी तथा बहादुर चरित्रहरूले गरेका क्रियाकलापहरूलाई आधार बनाई शीर्षकविधान गरिएको छ । त्यसैगरी 'प्रारब्धदर्पण' मा पनि प्रमुख चरित्र शिवशालीले जीवनमा प्रारब्धमा लेखिएअनुसार अनेक हन्डर र ठक्कर खाएका सन्दर्भहरूको बयान गरिएको छ । उपन्यासको यही कथ्यविषयलाई औल्याउदै उनले 'प्रारब्धदर्पण' नाम जुराएको देखिन्छ । यसरी उपन्यासको कथ्यविषयअनुरूप उपन्यासको शीर्षकविधान गर्नुपनि जोशीको औपन्यासिक वैशिष्ट्य नै हो ।

८. गिरीशवल्लभ जोशीले उपन्यास लेख्न बस्दा सुरुमा मड्गलाचरण प्रस्तुत गर्ने, प्रसङ्गअनुसार उपन्यासका बीचबीचमा विभिन्न पद्य वा गीत-गजलको प्रयोग गर्ने, ग्रन्थको अन्त्यमा रचनासमय तथा आफ्नो परिचय दिने प्रवृत्ति देखाएका छन् । यो माध्यमिककालीन आख्यानकारहरूको मुख्य विशेषता नै हो । माध्यमिककालीन यस्तो आख्यान परम्पराबाट गिरीशवल्लभ पूरै प्रभावित रहेको तथ्य स्पष्ट हुन्छ ।

उपन्यासकार जोशीले सत्पक्षको विजय अवश्यम्भावी छ, तसर्थ मान्छेले प्रत्येक कदममा सत्, आदर्श र नैतिक पक्षको अनुसरण गर्नुपर्दछ भन्ने कुरा आफ्ना उपन्यासमार्फत व्यक्त गरेका छन् । जोशीले आफ्ना औपन्यासिक कृतिमा लौकिक र अलौकिक दुवै खालका घटनाक्रमलाई संयोजन गरेका छन् । यथार्थका धरातलमा अयथार्थ घटनालाई प्रस्तुत गर्ने चेष्टा उनले गरेका छन् जसबाट पाठकमा जिज्ञासा वा कौतुहलता पैदा हुन्छ । जब पाठकहरू उनका उपन्यास पढ्न सुरु गर्दछन् त्यसपछि उनीहरूलाई उपन्यासको अन्त्य नभएसम्म अब के होला भन्ने जिज्ञासा जागिरहन्छ । तर पाठकको जिज्ञासाअनुरूपको पूर्वानुमानभन्दा भिन्न तरिकाले घटनाश्रृङ्खलाको संयोजन गरेर पाठकलाई चकित पार्न उपन्यासकार जोशी सफल भएका छन् ।

उपन्यासकार गिरीशवल्लभ जोशीद्वारा लिखित 'वीरचरित्र' (१९६०) जासुसी-तिलस्मी उपन्यास हो । यस उपन्यासको घटना र पात्रका क्रियाकलाप बीचको तारतम्य जासुसी-तिलस्मी पाराको रहेको छ । यस उपन्यासमा उद्घाटित घटना असम्भव कार्य र चमत्कारले भरिएको छ । यहाँ मान्छेले भूत पिचाससाग मित्रता गास्ने, आफूलाई एक निमेषमै अल्प पार्ने, अलौकिक स्थान र गुफाहरूको वर्णन गरिएको छ । नायक अग्निदत्त जासुसी पात्र हो किनभने उसले आफ्नो साहास कलाबाट अरूलाई फसाएर काम फत्ते गरेको छ । आफूलाई नै परिवर्तित गरेर बाबाको रूप धारण गर्ने लामाको भेष बदल्ने कामले जादु वा चटक जस्तो देखिन्छ ।

उपन्यासकार जोशीको वीरचरित्र उपन्यासका घटना र पात्रहरूलाई हेर्दा अविश्वसनीय लाग्छ तर यसमा प्रस्तुत घटनाले विश्वास गर्न बाध्य तुल्याएको छ । मानव र मानवेत्र पात्रहरू (मान्छे तथा भूतप्रेत र राक्षसहरू) एकै ठाउँमा बस्नु, मान्छेले भूतसाग मित्रता गास्नु, (अग्निदत्तले साना भूतसाग मित्रताको सम्बन्ध बनाउनु) मानिस र राक्षसहरूविच विवाह गर्नु, पूर्वजन्मको कुरा गर्नु, जस्ता घटनाहरू अविश्वसनीय छन् तापनि यथार्थपरक र विश्वास लाग्दो प्रस्तुतीले गर्दा विश्वसनीय छन् । जातपात, लसुन, जिम्मु खाने नखाने, जस्ता कुराहरूको उद्घाटन गरेर नेपाली समाज र संस्कृतिको चित्रण गरेको छ । वीरचरित्रमा यस्ता अनेकौ पक्षहरू छन् : नेपाली पर्यावरण, नेपालीपनका पात्रहरू, नेपाली परिवेश, डरलाग्दा, रहरलाग्दा, आश्चर्यजनक घटना र पात्रहरूका अलौकिक, बुद्धिमत्तापूर्ण कार्यकै समिश्रणले गर्दा 'वीरचरित्र' नेपाली साहित्यकै उपन्यास विधामा पहिलो मौलिक जासुसी-तिलस्मी उपन्यासको स्तम्भ भएर रहेको तथ्य स्पष्ट हुन्छ ।

सन्दर्भसूची

(क) पुस्तकसूची

अधिकारी, हेमाङ्गराज र बट्टीविशाल भट्टराई, **प्रयोगात्मक नेपाली शब्दकोश**, ते.सं. काठमाडौं: विद्यार्थी प्रकाशन, २०६६ ।

उपाध्याय, केशवप्रसाद, **साहित्य प्रकाश**, पा.सं. काठमाडौं: साभा प्रकाशन, २०४९ ।

जोशी, गिरीशवल्लभ, **वीरचरित्र**, काठमाडौं : पं. नरदेव मोतीकृष्ण शर्मा, १९६० ।

....., **वीरचरित्र**, काठमाडौं : जगदम्बा प्रकाशन, २०२२ ।

....., **वीरचरित्र**, दो.सं. काठमाडौं : जगदम्बा प्रकाशन, २०६० ।

....., **प्रारब्धदर्पण**, काठमाडौं : देविकानाथ जोशी, २०४४ ।

तिमसिना, डिल्लीराम र माधव भण्डारी, **हाम्रो साहित्य र साहित्यकारहरू**, चौ.सं. विराटनगर : पुस्तक-संसार, २०२७ ।

त्रिपाठी, वासुदेव, **विचरण**, काठमाडौं : भानु प्रकाशन, २०२८ ।

त्रिपाठी वासुदेव र अन्य (सं.) **नेपाली बृहत् शब्दकोश**, छै.सं. काठमाडौं : ने.रा.प्र.प्र. २०६० ।

थापा, हिमांशु, **साहित्यपरिचय**, चौ.सं काठमाण्डौ: साभा प्रकाशन, २०५० ।

प्रधान, कृष्णचन्द्रसिंह, **नेपाली उपन्यास र उपन्यासकार**, चौ.सं. ललितपुर : साभा प्रकाशन, २०६१ ।

प्रधान कृष्णचन्द्रसिंह, **साभा समालोचना**, पा.सं. काठमाडौं : साभा प्रकाशन २०५८ ।

प्रधान, प्रतापचन्द्र, **नेपाली उपन्यास : परम्परा र पृष्ठभूमि**, दार्जिलिङ : दीपा प्रकाशन, २०४४ ।

प्रियदर्शिनी, सुषमा , **हिन्दी उपन्यास**, दिल्ली : राधाकृष्ण प्रकाशन, १९७२ ।

बराल, ईश्वर, **भ्यालबाट**, ते.सं. ललितपुर : साभा प्रकाशन, २०२९ ।

बराल, कृष्णहरि र नेत्र एटम, **उपन्यास सिद्धान्त र नेपाली उपन्यास**, दो.सं., ललितपुर साभा प्रकाशन, २०५८ ।

भट्टराई, घटराज, प्रतिभा प्रतिभा र नेपाली साहित्य, काठमाडौं : नेशनल रिसर्च एशोसियट्स डिल्लीबजार, २०४० ।

भट्टराई, शरदचन्द्र शर्मा, नेपाली साहित्यको इतिहास (माध्यमिक काल), काठमाडौं : पाठ्यक्रम विकास केन्द्र, २०३७ ।

....., नेपाली वाङ्मय : केही खोजी केही व्याख्या, काठमाडौं : ने.रा.प्र.प्र., २०४४ ।

....., माध्यमिक नेपाली गद्याख्यान, काठमाडौं: ने.रा.प्र.प्र., २०५० ।

....., खोजी अनि व्याख्या, काठमाडौं: ने.रा.प्र.प्र., २०५६ ।

मजीठिया, कृष्णा, हिन्दी के तिलस्मी वा जासुसी उपन्यास, जयपुर: पंचशील प्रकाशन, १९७८ ।

राई, इन्द्रबहादुर, नेपाली उपन्यासका आधारहरू, वाराणसी: दीपक प्रेस, २०३१ ।

शर्मा, महेन्द्र मखनलाल, हिन्दी उपन्यास सिद्धान्त और विवेचना, आगरा: साहित्य रत्न भण्डार, १९६३ ।

श्रेष्ठ, दयाराम र मोहनराज शर्मा, नेपाली साहित्यको संक्षिप्त इतिहास, छै.सं., काठमाडौं : साभा प्रकाशन, २०५६ ।

श्रेष्ठ, दयाराम, नेपाली कथा भाग ४, दो.सं., ललितपुर : साभा प्रकाशन, २०६० ।

सुवेदी, राजेन्द्र, नेपाली उपन्यास परम्परा र प्रवृत्ति, वाराणसी : भुमिका प्रकाशन, २०५३ ।

शर्मा, तारानाथ, नेपाली साहित्यको इतिहास, दो.सं.काठमाडौं २०३९ ।

(ख) पत्रिकासूची

दाहाल, मनोज, उपन्यास सय वर्ष कान्तिपुर कोसेली (वर्ष ११, अङ्क ८८, २०६० जेठ), पृ.क ।

प्रधान कृष्णचन्द्रसिंह “नेपाली उपन्यासमा ‘वीरचरित्र’ को ऐतिहासिक स्थान”, रूपरेखा पत्रिका (वर्ष ४, अङ्क १२, २०२१, वैसाख), पृ. १८२-१९४ ।

भट्टराई, शरदचन्द्र शर्मा, गिरीशवल्लभ जोशी र नेपाली वाङ्मयलाई उनको देन, पाचौँ पिढी, (वर्ष १, अङ्क २/३, २०३८, अषाढ, असोज), पृ. २०-३४ ।

....., ‘प्रारब्धदर्पणको प्रतिविम्ब’ पारिजात, (वर्ष ३, अङ्क ३, पूणाङ्क १३, २०३८), पृ. १-१४ ।

भण्डारी, हरिहर 'पहिलो मौलिक नेपाली उपन्यासकारका सम्बन्धमा,' गरिमा (वर्ष अङ्क १०, २०६२, असोज), पृ. ५६-६१ ।

संवाददाता, कान्तिपुर, एक जादुमय पात्र बने गिरीशवल्लभ, अर्को जादुमय कृति बन्यो 'वीरचरित्र' कान्तिपुर (वर्ष ११, अङ्क ७१, २०६० वैशाख), पृ. ३

....., दृष्टि, नेपाली उपन्यासको सय वर्ष, दृष्टि (वर्ष २१, अङ्क ६, २०६० पुस), पृ. १० ।

श्रेष्ठ, श्री ओम "रोदन" सय वर्षपछि वीरचरित्र जङ्गलमा सार्वजनिक गोरखापत्र (वर्ष १०३, अङ्क ४, २०६० वैशाख), पृ. ग ।

(ख) शोधपत्रसूची

भण्डारी, हरिहर, सदाशिव शर्माका उपन्यासहरूको विश्लेषण, त्रि.वि. कीर्तिपुर नेपाली शिक्षण समितिमा प्रस्तुत अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र, २०६५ ।

सुवेदी, केशव, नेपाली उपन्यासको विकासप्रक्रिया (आरम्भदेखि १९९० सम्म) त्रि.वि. कीर्तिपुर नेपाली शिक्षण समितिमा प्रस्तुत अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र, २०३४ ।

पोखरेल, रामकुमार, सदाशिव शर्माको जीवनी, व्यक्तित्व र औपन्यासिक कृतिको अध्ययन, २०६१ पृ. ३० ।

पौड्याल, सुजाता कुमारी, गिरीशवल्लभ जोसीको जीवनी, व्यक्तित्व र औपन्यासिक कृति अध्ययन, नेपाली शिक्षण समितिमा प्रस्तुत अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र, त्रि.वि. कीर्तिपुर, २०६३, पृ. ३२-३८ ।

शोध निर्देशकको मन्तव्य

वीरचरित्र उपन्यासको विधातात्त्विक अध्ययन शीर्षकको प्रस्तुत शोधपत्र शोधकर्ता तारानाथ दाहालले मेरो निर्देशनमा रही परिश्रम पूर्वक तयार पार्नु भएको हो । प्रस्तुत शोधकार्य प्रति म सन्तुष्ट छु र यसको आवश्यक मूल्याङ्कनका लागि नेपाली केन्द्रीय विभाग, त्रि.वि. कीर्तिपुर समक्ष सिफारिस गर्दछु ।

मिति :

.....

केशव सुवेदी

प्राध्यापक

नेपाली केन्द्रीय विभाग

कीर्तिपुर, काठमाडौं

स्वीकृति-पत्र

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, नेपाली केन्द्रीय विभाग, कीर्तिपुर, स्नातकोत्तर तह एम.ए. द्वितीय वर्षको दशौं पत्रको प्रयोजनका निमित्त तारानाथ दाहालले तयार गर्नु भएको 'वीरचरित्र उपन्यासको विधातात्त्विक अध्ययन' नामक शोधपत्र स्नातकोत्तर उपाधिका लागि उचित ठहरिएकोले स्वीकृत गरिएको छ ।

शोधमूल्याङ्कन समिति :

विभागीय प्रमुख

.....

प्रा.डा. देवीप्रसाद गौतम

शोध निर्देशक

.....

प्रा. केशव सुवेदी

वाह्य विशेषज्ञ

.....

प्रा. भोलानाथ ओझा

कृतज्ञताज्ञापन

उपन्यासकार गिरीशवल्लभ जोशीद्वारा लिखित 'वीरचरित्र उपन्यासको विधातात्विक अध्ययन' शीर्षकको प्रस्तुत शोधपत्र मैले त्रिभुवन विश्वविद्यालय मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र सङ्कायअन्तर्गत स्नातकोत्तर तह दोस्रो वर्षको दसौं पत्रको प्रयोजनका लागि आदरणीय गुरु प्रा. केशव सुवेदीज्यूका निर्देशनमा तयार पारेको हु। उहाले आफ्नो विविध व्यस्तताहरूको बीच आफ्नो अमूल्य समयको पर्वाह नगरी मलाई प्रेरणा, सुझाव, सल्लाह र निर्देशन दिएकोले नै यो शोधपत्र यस रूपमा तयार हुन सकेको हो। यस अविस्मरणीय कार्यका लागि श्रद्धेय गुरुप्रति हार्दिक कृतज्ञता प्रकट गर्दछु।

शोधप्रस्तावलाई विभागीय स्वीकृति प्रदान गरी प्रस्तुत शीर्षकमा शोधपत्र लेख्ने सुअवसर प्रदान गर्नुहुने विभागीय प्रमुख प्रा.डा. देवीप्रसाद गौतमज्यूप्रति पनि हार्दिक कृतज्ञताप्रकट गर्दछु। त्यस्तै आवश्यक शोधपत्र, पुस्तक, पत्र-पत्रिकाहरू उपलब्ध गराई अध्ययन र सामग्रीसङ्कलनमा सुविधा मिलाइदिने त्रि.वि. केन्द्रीय पुस्तकालय, विभागीय पुस्तकालय तथा मदन पुरस्कार पुस्तकालय परिवारप्रति पनि हार्दिक आभार प्रकट गर्दछु।

प्रस्तुत शोधपत्र थाल्नुभन्दा अगावै नेपाली केन्द्रीय विभागबाट शोधशीर्षक चयन गर्ने क्रममा मेरा सामु ठूलो कठिनाई उपस्थित भएको थियो। गिरीशवल्लभ जोशीद्वारा लिखित वीरचरित्र उपन्यास आज भन्दा १०८ वर्ष पहिले लिखिएको कृति हो। यो माध्यमिक नेपाली गद्याख्यानको बहुचर्चित उपन्यास हो। आज १०८ वर्षपछि यस कृतिको विधातात्विक अध्ययन गर्नका निम्ति सामग्री जुटाउनु अवश्य पनि गाह्रो र चुनौतीपूर्ण कार्य थियो। विभागद्वारा यस शीर्षकमा शोधलेखनका निम्ति स्वीकृति प्राप्त भएपछि शोधशीर्षकको शोधलेखनसम्बन्धी सामग्री सङ्कलन गर्न विभिन्न पुस्तकाल तथा सम्बन्धित कृतिका बारेमा गरिएका टिप्पणीहरू खोज गरेको थिए। विविध समालोचकका समालोचना र कृतिको अध्ययन तथा स्वयम् आदरणीय गुरुको बढी भन्दा बढी सहयोग पाएकाले यो शोधपत्र यस रूपमा तयार हुन सकेको हो।

मेरो अध्ययनको वर्तमान क्षणसम्म निरन्तर प्रेम, स्नेह, हौसला र हार्दिक उत्प्रेरणा प्रदान गर्नुहुने पूज्य पिता तुलसीराम दाहाल तथा माता सावित्रा दाहालप्रति आजीवन ऋणी रहनेछु। त्यसैगरी पारिवारिक कामधन्धालाई आफ्नो शीरमा राखि शोधपत्र लेखनलाई प्रयाप्त समय उपलब्ध गराई सहयोग गर्ने श्रीमती पुष्पा सापकोटा (दाहाल) लाई पनि हार्दिक धन्यवाद दिनचाहन्छु।

प्रस्तुत शोधपत्र तयारीका क्रममा विभिन्न क्षेत्रबाट सहयोग गर्नुहुने मेरा सहृदयी मित्रहरू सागर बराल, रमेश नेपाल, देवी घिमिरे, गुणराज धमला, मुना चौलागाई, शेषराज रेग्मी, महेन्द्र भण्डारी लगायत सम्पूर्ण साथीहरूप्रति हार्दिक आभार व्यक्त गर्दछु।

अन्त्यमा: यो शोधपत्र आवश्यक मूल्याङ्कनका लागि त्रि.वि. नेपाली केन्द्रीय विभाग कीर्तिपुर समक्ष प्रस्तुत गर्दछु।

शैक्षिक सत्र : २०६४/०६५

मिति : २०६८/११/११

तारानाथ दाहाल

नेपाली केन्द्रीय विभाग

त्रि.वि., कीर्तिपुर

विषय सूची

शोध निर्देशकको मन्तव्य

स्वकृती पत्र

कृतज्ञताज्ञापन

विषय सूची

पहिलो परिच्छेद : शोध परिचय

१.१	<u>शोधकार्यको प्रयोजन</u>	ज
१.२	<u>विषय परिचय</u>	ज
१.३	<u>समस्याकथन</u>	द
१.४	<u>शोधकार्यका उद्देश्यहरू</u>	घ
१.५	<u>पूर्वकार्यको समीक्षा</u>	घ
१.६	<u>शोधकार्यको औचित्य</u>	ठ
१.७	<u>शोधकार्यको सीमाङ्कन</u>	ठ
१.८	<u>सामग्री सङ्कलन</u>	ठ
१.९	<u>शोधविधि</u>	ठ
१.१०	<u>शोधपत्रको रूपरेखा</u>	ठ

दोस्रो परिच्छेद : जासुसी तिलस्मी उपन्यासको सैद्धान्तिक रूपरेखा

२.१	<u>विषय प्रवेश</u>	ढ
२.२	<u>उपन्यास शब्दको व्युत्पत्ति, अर्थ र परिभाषा</u>	ज्ञ
२.३	<u>जासुसी-तिलस्मी उपन्यासको परिचय</u>	ज्ञ
२.४	<u>उपन्यास संरचना र तत्त्वहरू</u>	ज्ञ
२.५	<u>जासुसी-तिलस्मी उपन्यासका आधारभूत तत्त्वहरू</u>	ज्ञ
२.५.१	<u>कथावस्तु</u>	ज्ञ
२.५.२	<u>चरित्र</u>	ज्ञ
२.५.३	<u>परिवेश</u>	ज्ञ
२.५.४	<u>भाषाशैली</u>	ज्ञ
२.५.५	<u>उद्देश्य</u>	ज्ञ
२.६	<u>नेपाली उपन्यास लेखनपरम्परा</u>	ज्ञ

तेस्रो परिच्छेद : गिरीशवल्लभ जोशीको परिचय

३.१	जन्म र जन्मस्थान	दृप
३.२	गिरीशवल्लभ जोशीको बाल्यकाल	दृप
३.३	शिक्षादीक्षा	दृज
३.४	बसोबास	दृज
३.५	शैक्षिक तथा साहित्यिक सेवा	दृद
३.६	साहित्यिक प्रेरणा र प्रभाव	दृद
३.७	जागिरे जीवन	दृघ
३.८	आर्थिक अवस्था	दृद
३.९	भ्रमण	दृछ
३.१०	प्रमाणपत्र तथा अनुमतिपत्र	दृछ
३.११	कृतिहरू	दृट
३.१२	गिरीशवल्लभ जोशीको औपन्यासिक यात्रा	दृठ
३.१३	उपन्यासकारका रूपमा गिरीशवल्लभ जोशी	दृड
	(क) मौलिक नेपाली उपन्यासकार	दृड
	(ख) जासुसी-तिलस्मी उपन्यासकार	दृढ
	(ग) समन्वयवादी उपन्यासकार	घण

चौथो परिच्छेद : विधातत्त्वका आधारमा वीरचरित्र उपन्यासको विश्लेषण

४.१	प्रकाशन	घघ
४.२	कथावस्तु	घछ
४.३	चरित्रचित्रण	दृज
	(क) अग्निदत्त	दृघ
	(ख) गणेशदत्त	दृद
	(ग) निधिनी	दृछ
	(घ) वनभाक्री	दृट
	(ङ) विष्णुदत्त	दृट
	(च) सुनाभाक्री	दृड
	(छ) मसानभाक्री	दृड
	(ज) गणेशदत्तकी ब्राह्मणी	दृढ
	(झ) टुकुचाप्रसाद	दृढ
	(ञ) मुसिकोटे	छण

<u>(ट) ध्वाकोटे</u>	छज
<u>(ठ) तन्हौकोटे र भिकोटे राजकुमार</u>	छज
<u>(ड) मदनप्रिया</u>	छद्
<u>(ढ) राजा मुकुन्दसेन</u>	छघ
<u>४.४ परिवेश (देश-काल-वातावरण)</u>	छट
<u>४.५ भाषाशैली</u>	छढ
<u>(क) भाषिक शिल्प</u>	छढ
<u>(ख) शैली शिल्प</u>	टद्
<u>४.६ उद्देश्य</u>	टढ
<u>पाचौं परिच्छेद : उपसंहार तथा निष्कर्ष</u>	टट

सन्दर्भसूची

वीरचरित्र उपन्यासको विधातात्त्विक अध्ययन

वीरचरित्र उपन्यासको विधातात्त्विक अध्ययन

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, मानविकी तथा सामाजिक
शास्त्र सङ्काय नेपाली केन्द्रीय विभाग अन्तर्गत
स्नातकोत्तर तह द्वितीय वर्षको दसौ पत्रको
प्रयोजनका लागि
प्रस्तुत

शोधपत्र

शोधकर्ता
तारानाथ दाहाल

तारानाथ दाहाल

२०६८

नेपाली केन्द्रीय विभाग
त्रिभुवन विश्वविद्यालय
कीर्तिपुर, काठमाडौं
२०६८

वीरचरित्र उपन्यासको विधातात्त्विक अध्ययन

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, मानविकी तथा सामाजिक
शास्त्र सङ्काय नेपाली केन्द्रीय विभाग अन्तर्गत
स्नातकोत्तर तह द्वितीय वर्षको दसौ पत्रको
प्रयोजनका लागि
प्रस्तुत

शोधपत्र

शोधकर्ता
तारानाथ दाहाल

नेपाली केन्द्रीय विभाग
त्रिभुवन विश्वविद्यालय
कीर्तिपुर, काठमाडौं
२०६८